KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXVIII. évf. September—October. 1893. 5-ik füzet.

Egy új vallás.

Könnyebb felfogás kedviért kérem az olvasót, tekintsen belé korábbi két értekezésembe, u. m. 1.) A Buddhismusról[1]; 2.) A jövő vallása.[2])

Másodszor értesitnem kell olvasómat, hogy jelen czikkem Max Müller jeles nyelvész és bölcselő értekezéséből[3]) szemelt forditás.

A Buddhismus tudományos fürkészete Európában későbbre keletkezett, mint a Brahmanismusé és a mennyi haszontalanságot öszszefirkáltak, mielőtt a Szanszkrt és Páli nyelvek ismerete lehetővé tette tudósainknak a Buddhisták irományai olvasását, az, röviden s őszintén mondva, borzasztó. Azt nyilvánitották, hogy a Buddhismus az emberiségnek eredeti vallása, régiebb mint a Brahmanismus, régiebb mint a Teuto-fajta vallása; mert ki kételkedhetnék abban, hogy *Buddha* és *Woda* azonos nevek? A kereszténységet úgy mutatták bé, mint csupa plagiarismust, azt tették fel róla, hogy tanai és legendái a Buddhismustól kölcsönzöttek s azt tanácsolták nekünk, hogy ha igazi keresztények akarunk lenni, váljunk Buddhistákká. Egy új felekezet támadott, a melynek hivei *keresztény-buddhistáknak* nevezik magukat s a mint hire van Angliában és Francziaországban számosan vannak. A *Journal des Débats* 1890. máj. 10-dikéről azt irja, hogy 30000 „*Budhistes Chrétiens*“ lakja Párist. Azt hiszik, hogy Indiában, kivált Ceylonban még többen vannak.

Ezek komoly dolgok s nem lehet úgy elbánni velök, mint tréfákkal vagy bolondságokkal. Aztán jegyezzük meg, hogy mind e bolondságnak van némi alapja. Például a Védákban szintúgy van emlegetve az özönviz, mint az Ó-testamentomban; megint meg van az a történet, hogy egy apa kész megáldozni a fiát Varuna isten parancsára. Azt se lehet tagadni, hogy nagy a hasonlóság a Buddhismus és a kereszténység némely tanai és legendái között. Örvend-

---

[1]) Ker. Magvető 1890. évf. 1—19 l.
[2]) Ker. Magv. 1889. évf. 1—11. l.
[3]) Nineteenth Century. May. 1893. „Esoteric Buddhism.“

hetünk rajta, de nincs semmi szükség arra, hogy kölcsönzést vagy lopást tegyünk fel sem egyik sem másik részről. A hajdankor vallásai összehasonlitó tanulmányozása annyira kitágitotta láthatárunkat, és oly szilárdul megállapitotta bizonyos vallási igazságoknak egyetemességét, hogy ha a tiz parancsolatot leljük a Buddhisták szent könyveiben, eszünkbe se jut lopás vagy rablás, hanem csupán csak közös örökségnek tekintjük. Igenis megleljük a Dasasilát, a tiz parancsolatot a Buddhismusban, de azok éppen nem a Mózes tiz parancsolatai. Másképp áll a dolog a tényekkel és legendákkal. Midőn kimutatják, hogy azokban is nagy hasonlatosság van a Buddha élete s a Krisztus élete közt, kénytelen vagyok elismerni, hogy léteznek oly hasonlóságok és ámbár némelyiköket az emberi természet közös rugóiból kimagyarázhatni, van egy kevés meglepő is köztük, a mi rejtvény számba megy.

Ezeknek az összetalálkozásoknak tulajdonithatni kétségkivül, hogy egy igen nevezetes személy erős vonzalmat érzett a Buddhismus irányában. Madame Blavatskyt az Esotericus Buddhismus alapitóját értem. Pályáját figyelemmel kisértem. Amerikában való első megjelenése óta a mult évben történt haláláig. 1875. New-Yorkban a *Theosophiai Társulatot*[1]) alapitá. A társulat czélja — úgy vélem a vala, hogy a természet titkos erejeivel tényies kisértményeket tegyenek és hogy a keleti, vallási bölcseletekről ismereteket terjeszszenek a keresztények közt. E czél ellen semmi kifogás nem lehet, ha csak lelkiismeretesen s kellő tudományos készültséggel törekesznek vala feléje. Későbbre azonban újabbakkal szaporitották a czéljaikat, t. i. abban jártak, hogy a vakoskodó pogányokat megismertessék a kereszténységnek a cselekvényekre való béfolyásával, úgy, hogy azok a községek a melyeknél téritők müködnek, minkét oldalát lássák a dolognak. E végett abban járt a társulat, hogy viszonyba lépjen keleti társulatokkal és egyénekkel és szolgáltasson hiteles tudósitásokat nekik az egyházi bűnökről, visszaélésekről, szakadásokról[2]) eretnekségekről, vitatkozásokról, pörlekedésekről, vallástani különbségekről és a biblia kritikájáról s forditásai javitásairól, a melyekkel Európai s Amerikai sajtók termékei telvék. Képzelhetni mi végeredménye lehet ennek az eljárásnak Indiában s másutt is. Mindazonáltal akarom hinni, hogy Mad. Blavatsky jó indulatból tette a mit tett, legalább a pályája elején. Mint korunkban sokan, úgy ő is

[1]) Theosophic Seciety.

[2]) Schisma.

kutatott egy vallást, a melyet lelkiismeretesen magáévá tehessen. Ügyes, tüzes és ingerlékeny leány vala s a ki az ő későbbi hystericus irományairól és eljárásáról irgalmasan kiván itélni, olvassa el azokat az életrajzi adatokat, a melyeket saját nővére a *Nouvelle Revue*ben tett közzé. Azoknak, a kik mindkét nembeli fiatalok vallásbeli oktatását vezetik és csupán csak bizonyos tények és dogmák bivését követelik tőlök és soha sem magyarázzák meg nekik, miben áll voltaképp a hit, azok hibája, mondom, hogy oly sokan, midőn az emberi tudás különböző nemeiről kezdenek elmélkedni, azt veszik észre, hogy nekik nincs vallásuk.

A vallást, hogy *valódi* vallás, az ember saját vallása legyen kutatni, felfedezni, meghóditani kell. Ha csak szokás szerint örökli vagy fogadja el az ember, gyakran megtörténik, hogy későbbi éveiben elesik tőle és vagy ujra meghóditnia vagy más vallással felcserélnie kell.

Mad. Blavatsky azok egyike vala, a kik különb mint csupán hagyományos és formalis vallás nélkül szükölködnek, és körültekintve, azt gondolta, hogy Indiában találja fel azt, a mi nélkül szükölködik. Örömest feltesszük róla, hogy vallásos, mély érzelmei voltak, kiváltképpen az Isteni valósággal egyesülni forró vágya, a mely oly sok ájtatosan gondolkodó keresztényt, sőt ugynevezett pogányt is lelkesitett. Teljesebb kifejezést ez a vágy sehol se lelt mint az Indiai bölcselőknél, jelesen a Védánta-bölcselőknél. Úgy látszik, hogy Mad. Blavatsky előtt is, mint Schopenhauer előtt a tökélytelen forditások sürü ködén átvillantak még az igazságnak némely tündöklő sugarai, a melyek az Upanishadokból s a Védanta-bölcseletből lövellenek.

Indiába mene tehát némely ismerőseivel, de az volt a nagy baj, hogy nem tudta a nyelvet és igen kevés tudomása volt arról, a mit ott lelni várhatott és a hol bennszületett oktatók után kell vala látnia, a kik őt az odavaló szent tanok rejtelmeibe [1]) beavassák. Legkevésbé sem kételkedett a felől, hogy léteznek oly tanok és rejtelmek; és azt gondolá, hogy meglelte a mit keresett Dajánanda Sarasvatiban az Árja Szamádzs (vallásrendszer) alkotójában. Ez, kétségkivül jeles és nagyeszü ember vala, de angolul nem tudott, Mad. Blavatsky sem tudta egyikét is az ottani, akár mostani, akár hajdani nyelveknek. Mégis kölcsönös, ám néma bámulat keletkezett nem sokára kettőjök közt, s az érdekes pár köré csakhamar egy

[1]) Mysterium.

falka kisérő gyült. A kölcsönös bámulat azonban nem tartott sokáig és a mikor jobban kezdték érteni egymást, hamar kisült, hogy ők egymás kezére nem dolgozhatnak. Alig lehet kétlenem, hogy mind Dajananda Sarasvatinál, mind Amerikai tanitványánál hiányzott az őszinte erkölcsi bátorság. Elég az, hogy mindkettőjök csalatkozott egymásban és Mad. Blavatsky eltökéllé magában, hogy ő alapit magának egy vallásfelekezetet — voltaképp, hogy egy főképp India ős vallásain feneklő uj vallás alapját veti meg. Azt vette szerencsétlenül a fejébe, hogy minden vallásalapitó köteles csudákat tenni, és e tekintetben nem lehet tagadni, hogy tagok gyüjtése végett Indiában a legszemtelenebb fogásokhoz és ámitásokhoz folyamodott. És sikerült neki, jobban mintsem remélhette volna. A bennszülötteknek hizelgő volt azt hinni, hogy ők letéteményesei[1]) oly ős bölcsességnek, a mely értékesebb mint minden, a mit akár philosophia, akár keresztény vallás állitott valaha elé. A bennszülötteknek nem igen szoktak effélevel hizelkedni, tehát mohon békapták a csalétket. Másokat az oly állitásaival ámitott el az uj prófétanő, hogy ő láthatatlan szellemekkel társalkodik, hogy levelek a levegőn át repülnek Bombayba Tibetből, hogy egy titokzatos szobából szellemek zaja hallik. Kérdezheti olvasóm, hogy miképp hagyják mivelt emberek oly mindennapias alakoskodással megcsalatni magukat? A felelet az, hogy némely embernél a hiedelem tárgya képtelenségével arányban látszik növekedni a hiszelékenység.[2]) Midőn Mad. Blavatsky legnagyobb tisztelői egyike előtt sajnálkoztam, hogy az az asszony oly közönséges fogásokra aljasitotta le magát, csaknem meghökkentő egyszerüséggel azt felelé, hogy csudák nélkül nem lehet vallást alapitni, és a vallást, ha azt akarják hogy növekedjék, *trágyázni* kell. E volt saját kifejezése egy valakinek, a ki Mad. Blavatskyt jobban ismerte mint akárki más, és azontul szükségtelen volt tovább vitatnom a dolgot.

De, mint előbb is mondám, örömest megengedem, hogy jó szándékkal indult pályájára Mad. Blavatsky, hogy megütötte, meg is vakitotta szemét a világ különböző vallásaiban. Csillogó igazság, hogy lehetőnek hitte a szellem egyesültét az Istennel és hogy buzgón kereste könyvek nagy számában a nyomait annak a theosophiai nézletnek[3]), mely az emberi természetet az istenivel egyesiti újra. Csak a volt a baj, hogy nem voltak meg neki a szerszámai, a melyek-

[1]) Depositairs.

[2]) „Credo quia absurdum est.“ Tertullianus. Ford. j.

[3]) Intuition.

kel a hajdankori világ irodalmában kutasson, és a Szanszkrtból, Görögből, Latinból való idézeteibeli félreértésein nevethetnénk, ha nem inkább sajnálkozásunkat vennék azok igénybe, egy asszonyon, a ki azt hitte, hogy bir repülni szárnyak — bátor az Ikaruséi — nélkül. Könyve, a „*Lefátyolozott Isisz*“,[1]) két kötetben, melyeknek mindenike több mint 600 lapot számlál és tömve van okos és bolond jegyzetekkel és mindennemü tekintélyekre hivatkozásokkal sürün ispékelve. Botlásai idézésének nem lenne végehossza. Hogy lássák, minemüek azok, idézem a mint a kigyónak jó és rosz szellem létéről mond. „Ebben az esetben“, irja, „a kigyó az *Agathodaemon* a jó szellem; ellenkezőleg tekintve a *Kakothodaemon*, a rosz szellem“. Azt hiszem, hogy ez a botlás, a melyet egy oxfordi egyetemi tagnak kimutattam, mentette meg őt az *Esererícus Buddhismus* zászlójához szegődéstől. Ismét a Véda-irodalomról egészben szólva, azt mondja M. B.: „Sehol bizony nem lelni a Védákban oly vastag és éppen erkölcstelen beszédet, a milyeneket a Hebraisták fedeznek fel a Mózes-féle Bibliában.“ Midőn hajdankori, csaknem mezitelen járó emberfajtákkal van dolgunk, bajos meghatározni, mi szemérmetlen és mi nem az. De könyvekről szólva, mondhatom, hogy a Véda igenis tartalmaz bizonyos helyeket, melyeket nem lehetne szórul-szóra angolra forditani.

Aztán mit mondunk ahoz az okoskodáshoz, mely szerint a Védákat özönviz előtt kellett, hogy szerkesztessék, minthogy nincs bennök emlitve az özönviz? — Elsőben is, a Jadzsur-veda Brahmanájában meg van emlitve az özönviz, és azt tudja M. Bl.; és másodszor, feltehetjük-é valójában, hogy minden könyvet a melyben nincs szó az özönvizről, az özönviz előtt irtak? Mily iszonyatos nagy könyvtára volna birtokunkban az özönviz előtti könyveknek. De Jacolliot, a franczia Buddhista, szokása szerint tulhajt még M. Blavatskyn is. Azt irja:

„A Védák és Manu az Ó-Azsiai észjárás emlékei az özönviz-kornál jóval előbb léteztek. Ez kétségbe hozhatatlan és történelmi igazság érvényü tény, mert azon a hagyományon kivül, mely szerint Vishnu maga mentette meg a Védákat az özönviztől — oly hagyomány, a mely, legendaszerüsége ellenére, úgy kell lenni, hogy valódi tényen feneklik — azt is számbavették, hogy azoknak a szentséges könyveknek egyike sem emliti azt a borzadalmas eseményt[2]); holott a Puránák és a Mahábhárata a legapróbb részletekig leirják, a mi az előbbiek korábbiságának bizonysága. Nem lehet, hogy a Védák elmulasztották volna,

[1]) Isis Unveiled.

[2]) Cataclysme.

hogy ne irjanak néhány hymnust arról a rettenetes csapásról, a melynek meg kellett ragadni a képzelődését azoknak, a kik tanui voltak.“

Ily hymnusokat csakis Noe vagy Manu irhattak volna, de szerencsétlenségünkre egyik versszerzőtől sem birunk poetai maradványokat, még csak a Védákban sem. Többet nem idézek, nem is kell több bizonyság arra, hogy Mad Blavatskynak s közetlen követőinek nem volt sem téglájok, sem meszök ahoz a nagyszerü épülethez, melyet alkotni törekedtek. Az asszony jó szándékát, legalább kezdetben s fáradhatatlan iparkodását elismerem. Éltét mint enthusiasta kezdette, de az enthusiasták, mint Goethe mondja, miután megismerkednek a világgal s a világ megcsalja őket, annak vannak kitéve, hogy maguk-magukat ámitják.

M. B. követői száma azonban úgy megszaporodott Indiában, jelesen Ceylonban, hogy a tőle inditott mozgalmat már nem lehet figyelem nélkül hagyni. Vannak Esotericus Buddhisták Angliában is, meg Amerikában és Francziaországban, de kétlem, hogy ezeken a helyeken sok vizet zavarjanak. Követői előtt M. B. íhletett prófétanő. Eleinte enthusiasta vala, nem hiányozván nála sem az élet setét oldalainak igen korai ismerete, sem az elhiresedésre vágyó női gyarlóság. De ámbár rosz útra indult a dolgában, nem akarom tagadni, hogy ottan-ottan bepillantott azokba a csudás bölcseleti nézletekbe, melyek a kelet szent könyveiben vannak felgyüjtve. Szerencsétlenségére könnyü zsákmányává lett azoknak, a kiktől utasitást kért, akár a Tibeti Mahátmáknak, akár a Calcuttai, Bombayi, Madrasi Panditamanjáknak. Dajánanda Sarasvatiban s ennek gyakran születlen, Védamagyarázataiban megcsalatkozva, a Buddhismushoz fordult, megint a nélkül, hogy fogalma lett volna, hol és miként tanulmányozza azt a vallást.

A Buddhismust senki sem tanulmányozhatja, ha csak meg nem tanulja a Szanszkrt és Páli nyelveket, úgy, hogy birja olvasni az illető canonicus könyveket. M. Bl. azt nem akarta tenni, holott elég esze volt megtanulni Szanszkrt-ul és Páli-ul. De oktatóinak is vagy egészen tudatlanoknak kellett lenni azokban a nyelvekben, vagy gyalázatosan rászedniök tanitványuk hiszelékenységét. Akár gyanitotta ő ezt, akár nem, kivoná magát s az Esotericus Buddhismus szerkesztését minden ellenőrzés és ellenmondás alól. „Az ő Buddhismusa“, kereken kimondá, „nem az a Buddhismus, a melyet a közönséges tudósok a Canonicus könyvekből tanulhatnak; hanem az övé *Esotericus Buddhismus*. A tudósok nem a Buddhisticai szent irodalomban remélhetik fellelni a Buddhismus metaphysikai finomságait. Emez kifárasztja a gondolkodás erejét okoskodásának meg-

foghatatlan mélységével; és tanulója éppen akkor van legmesszébb az igazságtól, mikor azt hiszi, hogy legközelebb jár a felfedezéséhez.“ Azt is megtudjuk tőle, hogy „volt egy praehistoricus [1]) Buddhismus, a mely későbbre a Brahminismusba olvadt belé és azt a vallást prédikálták a Jézus és az első apostolok.“ Miután megtudtuk tőle, hogy volt a Védáknál régiebb Buddhismus — éppen oly joggal mondhatnók, hogy volt Mózesnél régiebb kereszténység — azt tudjuk meg rögtön utána, hogy volt egy Véda előtti Brahmanismus is, és hogy minden vítatást lehetetlenné tegyen, megmondja nekünk M. Bl., hogy „midőn a Buddhismus szót használja, sem nem a Gautoma Buddha követőitől szerzett Buddhismust érti alatta, sem a mostani Buddhista vallást, hanem a Sákjamuni titkos bölcseletét, a mely voltaképpen a Véda előtti Brahmanismussal, a sanctuarium őskori bölcseség vallásával. „Gautamának“ — állitja — „volt egy tana a ‚választottai‘, és egy más a külső tömeg számára.“ Aztán mentségképp ezt teszi hozzá: „Ha mind Buddha, mind Krisztus, sejtvén minő veszélyes dolog egy miveletlen sokaságnak adni kezébe a tudomány kétélü fegyverét, a mely hatalmat szül, a sanctuarium legbelső zugát homályban hagyták, ki az, a ki az emberi természetet ismerve, hibáztathatná őket?“ De hát aztán M. Bl., a ki világosan oly jól ismeri az emberi természetet, hogy meri kibeszélni azokat a veszélyes esotericus tanokat? Hanem meg kell mondanom hogy az, a mit kibeszél, nagyon ártatlan dolog.

Ilyes előrevigyázatokkal minden gáncsoskodástól s kritikától mentve volt M. Blavatsky. Valamint senki sem tanuskodhatik a Cresias elbeszélése ellen, hogy bizonyos nép egyéneinek akkorák a fülei, hogy mikor lefeküsznek, azokkal takaródznak, szintúgy nem tanuskodhatott senki a tényállitások ellen, melyekkel a Tibeti Mahátmák ábrándoztatták a M. Bl. Buddhismusát Nem mondom, hogy nincsenek Mahátmák Indiában vagy Tibetben. Csak annyit mondok, hogy a mostani Indiában legkevésbbé lehet tanulmányozni a Buddhismust. Ennek kétségen kivül India a szülőföldje. De a Buddhismus mint nép vallása Indiában elenyészett, úgy hogy a népszámlálás vallás rovatában alig mutatkoznak Buddhisták, ha Ceylont s Tibettel s Burmah-val szomszédos néhány vidéket kiveszünk. Minthogy Bombayban vagy Calcuttában nem lelhetett Buddhista tanitót M. Bl., némi képzelt lényeket kellett teremtenie s biztosan helyeznie el Tibetben, mint a világ leghozzáférhetetlenebb vidékén. A M. Blavatsky

---

[1]) Történelem előtti.

teremtő ereje akár a Mahátmákkal, akár a lelkekkel való közlekedése dolgában, felettébb nagy. Ime a szellemi lények névsora, a melyeknek valódi létéről kezeskedik: „périk, dévák, dzsinnek, sylvanusok, satyrusok, faunusok, elfek, pygmaeusok, trolls, nornák, niszek, necks, boldok, stromkarlok, undinek, nixek, salamanderek, goblins, banshiev, helpies, pixies, moi peoples, jámbor· szép, jó szomszédok, vadnők, békés férfiak, fehérnők és még sok.“ Megengedjük-é, kérdi, hogy a kik látták ezeket a teremtményeket, mindnyájan félrebeszéltek.[1]) Ily kérdésre gorombaság szine nélkül felelni bajos Én bizony azt mondanám, hogy félrebeszéltek és hogy oly szavakkal éltek, a melyeknek értelmét vagy éppen származását[2]) nem tudták. Még az ő Mahátmáit a Himaláján tul helyezte el M. Blavatsky, mind ő, mind tanui biztosok voltak, hogy detectivek vagy faggató törvénytudók nem hagyják hazugságba. De én kevéssel ezelőtt látám a hirlapokban, hogy a M. Blavatskiban hivők is kezdik kétségbe hozni s Himaláján tuli Mahátmák dolgát. A Theosophiai évenkénti gyülések egyikében, 1892-ben, Chicagoban egy asszony azt kérdé, miért mondják az avatatlanoknak[3]) mindig, hogy a Mahátma bölcsek a Himálaja hegységen tul laknak? Mr. Judge, az amerikai Theosophistáknak mostani főnöke, azt viszonzá, hogy a magányba vonultság kedviért. „Ha valahol az Egyesült Államokban lennének“, mondá, „nyügölődnének rajtok és interview-olnák őket a hirlaptudósitók.“ Ez ellen nem volt mit szólni, kivált Amerikában.

Nekünk, a nyúgati követelt tekintélyeknek azt mondják, hogy menjünk a messzi kelet Brahmanaihoz és Lámáihoz és kérjük őket alázatosan, hogy tanitsanak meg az igazi tudomány ábéczéjére.[4]) De a prófétanő nem ad se czímeket, se ajánló leveleket a Tibeti barátaihoz; ámbár más helyen azt beszéli nekünk, hogy

„útazók találkoztak azokkal az avatottakkal[5]) a szentséges Ganges partjain, a Thebae néma romjain, a Luxor titokzatos puszta[6]) szobáiban. A csarnokok belsejében, a hol a kék és arany boltozatokon bűbájos jelképek vonják magukra a figyelmet, de a melynek titkos értelmébe a henye nézők soha sem hatolhatnak be, látták ugyan a látogatók, de ritkán ismertek rájok. Történelmi emlékíratokban fel van jegyezve jelen-

---

[1]) Hallucinate.

[2]) Etymology.

[3]) Outsiders.

[4]) Körözsi Cs. S. idejében nem voltak Tibetben sem „Mahátmák“, sem semmi nesze az Esotericus Buddhizmusnak.

[5]) Adepts.

[6]) Deserted.

létök az európai aristocratia fényesen világitott termeiben. Találkoztak velök a Nagy-Sahara kiaszott, kipusztult száraz lapályain, valamint az Elephanta barlangjaiban. Mindenütt lelhetni azokat, de csak olyanokkal ismertetik meg magukat, a kik önzetlen tanulmányoknak szentelik éltöket, s nem egykönnyen riadnak vissza tőlük."

De ha közelebbről vizsgáljuk azt, a mire az ős bölcseség letéteményesei[1]) tanitották állitólag őt, nem lelünk semmi titokzatost,[2]) semmi nagyon újat benne, hanem Brahmanicus vagy Buddhistikus ismeretes, de jobbára félreértett tanok egyvelegét. Semmi sincs benne, a mit közönségesen hozzáférhető Brahminikus vagy Buddhistikus forrásokig ne lehetne nyomozni, csakhogy minden össze van gamatolva, elmagyarázva. Ha azt kérdenék tőlem, hogy a M. Blavatsky Esotericus Buddhismusa valóban mi, azt mondhatnám, hogy félreértett, nyakatekert, eltorzitott Buddhismus. Semmi sincs benne, a mit már nem tudnánk, főképp ma már elavult könyvekből. A legközönségesebb műszavak félre vannak értve és félremagyarázva. *Mahátma*, például, a Szanszkrtban ismeretes név, melyeket azokra a férfiakra alkalmaznak, a kik a világtól visszavonultak, a kik hosszas vezeklések által a test szenvedélyeit legyőzték és szentség hiréhez jutottak. Hogy azok a férfiak a legbámitóbb tetteket hajtják végre s a legborzasztóbb kínokat állják ki, tökéletesen igaz. Némelyikök, bár nem sokan, jeles tudósok is; úgy hogy Mahátma — szóról szóra: „nagylelkü", tisztelő czímzetté vált. Engem is megbecsültek azzal a névvel Szanszkrtul irt sok levélben, melyeket — az igaz hogy nem a levegőn át, hanem posta útján — küldöttek Benaresből Oxfordba. Hogy némely úgynevezett Mahátma ámitók,[3]) igen is jól tudják, a kik Indiában laktak. Én tehát kész vagyok hinni, hogy M. Blavatskyt és barátait, magukat Mahátmáknak állitó személyek rászedték, csak az nincs kimagyarázva maig is, hogy micsoda nyelven közölhették Európai tanitványukkal az ő Esotericus Buddhismusokat. M. Blavatsky, mint maga elismeri, teljességgel nem tudta az ő tudományuk fokozatát s terjedelmét megitélni, sem becsületességöket próbára vetni és így a Ctesias, Wilford hadnagy és Jacolliot sorsában osztoztak.

Hogy vannak olyan emberek, a kik tudnak többet-kevesebbet a Szanszkrtból s valamit Angolul is, és a kik mindenre, a mit kérdeznek tőlük igen-nel felelnek, arról magamnak vannak szomoru tapasztalataim s hiba volna azt állitni, hogy csak Indiában terem olyan

[1]) Depositairies.
[2]) Mysteres.
[3]) Impostor.

férges gyümölcs. A ki szereti hogy megcsalják, kap mindig, a kik készek őt megcsalni. Ezt adhatni, azt hiszem, legirgalmasabb magyarázatául annak a rendkivüli mozgalomnak, a melynek *Esotericus Buddhismus* nevet adtak; sőt némely helyeken a Buddhismus és Kereszténység közti hasonlatosságnál fogva Keresztény Buddhismus czímet is igényeltek, a miről más alkalommal fogok szólani. Ezuttal csak azt kivánom kimutatni, hogy ha van esotericus [1]) tanoktól merőben szabad vallás, a Buddhismus az. A Buddhismusban soha sem létezett olyas valami, a mit *mysteriumnak* hivnak. Ez egyáltalában inkább új, mint hajdankori találmány, úgy tetszik nekem. [2]) Még a Brahmanismusban sincsenek valódi mysteriumok, mert alig nevezhetjük azoknak az oly tanokat, a melyeket nem közöltek mindenkivel, hanem csak azokkal, a kik bizonyos előkészitő eljárásokat végeztek. A Brahman egész élete Ó-Indiában bizonyos fegyelem alatt volt. Négy korszakra volt osztva: az iskolaira, a háznépire, az erdeire és a magányira. Huszonkét éves koráig rendesen tanuló volt egy Guru (mester) házánál. Aztán megkellett házasodnia s családot alkotnia és végeznie minden szertartást, melyet a Védák rendeltek; azután, midőn megérte unokáit, ideje volt hogy kiköltözzék s egyedül vagy feleségestől az erdőben lakjék, felmentve minden társadalmi és vallási kötelességeitől, — sőt teljes szabadságában állott bölcseleti vizsgálódásokra adni magát.

Nó már tökéletesen igaz, hogy az Aranjakákat (erdei könyveket) és az Upanisádokat olykor *Rahaszjá*nak, azaz titoknak nevezték. Nem arravalók voltak, hogy az ifjusággal vagy a családapával közöljék; természetesen, mert azt tanitották, hogy azok az istenek, a kikben az ifjak és házas emberek hittek, nem istenek, hanem a természet megett létező ismeretlennek a különböző nevei, és hogy Nagy Szellemről vagyis Brahmáról nem lehet egyebet mondani, csak azt, hogy *van; kit* hogy észlel és gondolkodik; és *ánanda*, hogy áldott — a miért gyakran Szakkidánandának is nevezik. Áldozatok és minden vallási szertartás, melyről addig azt tanitották, hogy szükségesek az üdvezülésre, az új tan szerint nem csak nem használnak, hanem ártanak is, ha oly önző kilátással teljesittetnek, hogy egy jövő életben jutalmazni fognak. Eddigelé az egész Védáról azt tanitották, hogy

[1]) *Exotericus* oktatásnak a hajdankorban azt nevezték, a melyben mindenki részt vehetett. *Esotericus*nak azt, a melyeket csak válogatott tanitványoknak adtak. Ezeket avatottaknak, *adeptusok*nak nevezték. F. j.

[2]) Tanitásbeli mysteriumokat ért szerzőnk; mert pl. az Eleusisi mysteriumok egészen más nemüek voltak Azokat a Szabadkőmivesek titkához hasonlithatni. F. j.

emberfeletti, ihletett és csalhatatlan, holott most már egy részét a Karmakándát, a mely a hymnusokból, Brahmanákból és szertartási [1]) könyvekből áll, félre tették és csak a Gnyánakánda, a philosophiai, t. i. az a része maradott meg, a melyik Brahmát s az egyéni lélekhez való viszonyát tárgyalja. Csak ezt és kivált az Upanisádokat tartották ezentúl is az üdvözülésre szükséges-knek. Mert azt mondák, hogy adomány — ma azt mondanók, hit — által és nem cselekedetek által üdvözül az ember.

Ennek az erdei elmélkedő [2]) életnek legfőbb czélja az ember saját lelkének megtalálása, az ő élő lelke idvezitése, az Átmannak, a saját magának, nem csak a csupa énnek felfedezése. E nem vala könnyü dolog. Már ezekben a korai időkben is tagadták a lélek létét. Némelyek azt tartották, hogy lélek és test azonegy valami, mások azt, hogy hogy az, az *én* vagyis az elme [3] minden tapasztalataival, észrevételeivel [4]), felfogásaival [5]), stb. egyetemben [6]). Az erdő remetéi, miután a test szenvedélyeit legyőzték és békóiból magukat kiránttották, megtanulandók valának, hogy a lélek oly valami, a mit saját természete szerint nem lehet látni, vagy hallani vagy felfogni oly formán, mint a látható és tárgyias [7]) világot; mert ha felfoghatnók, azonnal tárgyias valamivé válnék, a felfogó alanytól egészen különböző dologgá. [8]) Az már nem lenne a lélek. Azt a láthatatlan, felfoghatlan valamit most már Átmannak nevezték. Semmi egyebet nem mondhatni róla, csak hogy *van*, hogy felfog és gondolkodik és hogy áldottnak kell lennie. Mihelyt felfedezték, hogy az Átman, a benső *maga* [9]), lehető mondományaiban [10]) a Brahmannal, a természet, és a

---

[1]) Liturgiai.

[2]) Contemplative.

[3]) Mind.

[4]) Perception.

[5]) Conception.

[6]) Azok a lélektagadók hát az ős hajdankorban ott voltak, a hol az u. n. modern psychologia és állitották azt, a minek kigondolását ez magának tulajdonitja. Azt t. i. hogy az öntudat csak az érzéki felfogások, az idegek működései összege. Csakhogy ezt az okoskodást már egyetlen egy mathematica axioma is semmivé teszi.

[7]) Objective.

[8]) Datur tertium Az öntudat oly sui generis valóság, a mely magát tudja; tehát fel is fogja, s ez a „maga azért nem válik mássá.“

[9]) Self. Tegyük helyébe a conscience-t, öntudatot. Mert itt a „self“ nem azt teszi, a mit származásában a selfishness-ben (önzés).

[10]) Praedicatum. Ez nem „állitmány“, a mely rosz szó.

természet istenei megett létező *magával* osztozik[1], könnyü vala a rögtön következő lépés, — t. i. a *magának* és Brahmannak azonegy eredeti volta, az embernek és istennek örök egysége, az emberi és isteni természet voltaképi azonossága. Ezt az azonosságot, az azt homályba burkoló tudatlanság sötétsége eltávoztatásával helyre állitni — e vala ezentúl az öreg ember erdőbeli élete hátralevő éveinek legfelsőbb czélja.[2] Nemde természetes dolog, hogy ezeket a tanokat, a melyeket az Upanisádok tartalmaztak s a melyek azután a Védánta Szutrákban[3] apróra kidolgoztak, titokban tartották az ifjak és azok előtt, a kiknek az élet cselekvő kötelességeit kellett teljesitniök előbb? Nem is volt bajos titokban tartani. Mert minthogy az ős Indiában nem léteztek könyvek s a tanitás csupán szóbeli volt, tanitót kellett lelni, a ki közölje az Upanisádok tanát, és igy felsőbb indok hiányában, már az önérdek is eltartoztatta a tanitókat az u n. mysteriumok közlésétől. Azonban mindenkinek, a ki alkalmas volt elfogadásukra, joga volt vén korában tanitványnak állani, és igy fogva fel a dolgot, az Upanisádok nem valának inkább mysteriumok, mint akármely más könyv, a melyet nem jó olvasni a fiatalságnak. Mindazonáltal, az a mi minden mysteriummal megtörtént, meg az Upanisádokkal is. Nem mintha vágyott volna a fiatalság részt venni az öregek vezeklő életmódjában, vagy kiváncsi lett volna kitanulni, minél fogva birták azok a magányban élő bölcsek megtartani az elméjök derült, minden vágytól ment voltát és oly tökéletes boldogságot éltöknek az erdő békés árnyékában töltött időszakában; — hanem eljött az idő, midőn azok, a kik az életnek kisértményein és bajain átmentek s viharos útazás után az igazi bölcselet révében menekülést leltek, a kiknek horgonyuk nem hurczolódott tovább, hanem keményen megült az igazság szikláján — eljött az idő, midőn azok az emberek élvező áldott voltuk tudatában igy gondolkodtak: „mire várni szárazon az ifjuság minden vesződségeire, az élet minden küzdelmére és az áldozások bajjal járó szertartásaira, a vallás minden rémületeire, mikor ime itt van a valódi tudomány, a mely egy pillanat alatt átalakit minket, felfedezi előttünk valódi természetünket, valódi honunkat, valódi Istenünket?“ Ezt a gondola-

[1] Az ó-indus bölcsek magasabbra vitték a bölcseletet, mint a görök és újkori philosophusok.

[2] A Brahmanok hát az élet philosophiáján keresztül vitték tanitványaikat a magasabb bölcseletre, a mit Buddha szükségtelennek tartott s a következés megmutatta, hogy nem volt igaza.

[3] A Védabölcselet szabályai.

tot — nem az emberi és isteni egyességbeli hitet értem, hanem azt a meggyőződést, hogy a tanulói és a házas élet előkészitő állomásai nem szükségesek és hogy jobb lesz egyszerre szeme közzé nézni az igazságnak — tartottam én a Buddhismus, mint történelmi vallás kiinduló pontjának. A Buddhismus oly sokfélévé vált, hogy engem csaknem ráz a hideg, midőn hallom beszélni, hogy ezt s ezt tanitja a Buddhismus. Nincs kétség benne, hogy a Buddhismus történelmi eredete a Kr. előtti 5-dik százra esik és hogy sok ok segitette gyarapodását abban a korban. De társadalmi szempontból tekintve, az első és válságos lépés az volt, hogy Buddha megnyitá az erdei élet kapuját mindenki előtt bármi koru és bármi kászt-beli [1]) lett legyen. Ez az erdőbeli élet egyébaránt nem volt olyan, mint az előbbi t. i. valódi kiköltözés a helységből, hanem csak a világi gondolattól való megválás, barátok társulatában élés, és a Buddhista-rend alapitójától, a kapilvastai, *Gautamá*nak, *Buddhá*nak, *Sákhyamuni*nak, *Seiddhárthá*nak, *Mahásramáná*nak nevezett fiatal herczegtől a társulat elé szabott kötelességek teljesitése. Ez a világtól való megválás mielőtt az ember a tanulói és családi köteleségeket teljesitette volna, az volt a Buddhismus nagy vétke a Brahmanok szemében és az a mi megfosztotta a Brahmanokat a társadalmi kizárólagos állásuktól mint tanitókat, papokat, tanácsosokat és utmutatókat. Ily értelemben mondhatni, hogy Buddha eretnek vala, hogy elvetette a Kászt-rendszert, a Véda tekintélyét és a Védára alapitott, nevelő s áldozó rendszert. Sohase bocsáthatták meg neki, hogy magáénak merte tenni a tanitás jogát, a mely addigelé a született Brahman joga volt. A Buddha életében a volt a válságos mozzanat, midőn tettiesen odahagyta atyját, anyját, feleségét, gyermekeit és egyedül ment az erdőbe. Ő így beszéli:

„És én, tanitványaim! a ki még fiatal, erős, fekete haju, boldog ifju korban, a férfiasság virágjában voltam, engem sirató s rajtam busuló szüleim akarata ellenére, lenyirtam a hajamat, megborotválkoztam és a sárga mezt (a kéregető Buddhista mezét) öltöttem fel Honomból hontalanságba mentem.“

Bár eretnekségnek és pártütésnek látszott a Brahmanok szeme előtt a Buddhismus; de eredetében nem volt a Brahmanismustól független s azzal ellentétben álló új vallás, mint némelyek képzelték.

---

[1]) „Kászt“ portugal szó, a mely szanszkrtul *Varna* (szinezet) az indiai népség elkülönzött négy osztályát: a Brahmanokat (papokat), a Ksatrijákat, a katonai, elékelő és földbirtokos világi osztályt), a Vaisjákat (kereskedő és felsőbb iparos osztály) és a Sudrákat (gyülevész népet.)

Sohasem volt a Világtörténelmében olyas, a mit merőben új vallásnak lehetne nevezni. Minden ismert vallás egy más vallást, mint minden nyelü egy előbbi nyelvet teszen fel. A Mahumetismus kereszténységet, zsidóságot és egy az Arab törzsök közt uralkodó népies hitet teszen fel. A kereszténység a Judaismust és a Görög bölcseletet teszi fel; a Judaismus is teszen fel egy régiebb és elterjedtebb Semitizmust, a melynek nyomait a Babyloniai és Ninivei feliratokban láthatni. A Mesopotamiai királyságok mögött egy Accadiai vallás kukicskál ki s azzal aztán megszűnik minden tudásunk. Megint a Zoroaster ős vallása a Védai vallást teszi fel: a Védai vallás pedig egy ősiebb Árja háttérre mutat. A mi ama közös Árja valláson tul fekvő, oda nem ér a történelem, de még a hozzávetés sem. De bizonyosra állithatni, hogy valamint soha emberfajtát nem fedeztek fel, a mely nem beszélt volna, nem ismerünk emberi törzset is, a melynek valami vallásféléje, egy tulvilág sejtése, nyilvánitása, a Véges alatt egy Véghetetlennek érzéke nem volna, a mi pedig a vallásnak igazi kutfeje.

Bármily sokban különbözik is a Buddhismus az ő későbbi fejleményében a Brahmanismustól, a Buddha tana mégis megfoghatatlan lenne, megválva a Brahmanismus elöleges gyarapodásától. Ezt széltiben nem akarják tudni és sok szót és fogalmat tulajdonitnak sajátul a Buddhismusnak, a mely a Brahmanoknál már szokásban volt. Az igaz, hogy Buddha sok esetben más értelmet adna nekik, de a lényegöket azoktól vette. Vannak a kik azt képzelik pl., hogy *Nirvána*, a mellyel annyit vesződnek, Buddha alkotta szó. De Nirvána már a Bhagavadgitában is leledzik, valamint az Upanisádok némelyikében. Eredetileg nem tett egyebet, hanem csak a szenvedélyek kiirtását vagy elenyésztét, a vihar utáni szélcsendet, a végszabadulást, örökké áldott voltát, a legfőbb szellemmel való egyesülést, mig aztán némely Buddhista Iskolában, de koránt sem mindenikben végső kimulást vagy is megsemmisülést jelöltek vele. Hanem bármi értelmet kapott is utoljára Nirvána, abban, hogy kezdetben mit jelentett, t. i. a szenvedélyek tüze kialvását, nincs semmi kétség. De az a kezdet túl van a Buddhismus határán, a Brahmanismus ó uradalmában.

Megint az a név, a minek Buddha s követői hitták magukat s a mely alatt legelőbb ismerték meg őket, t. i. *Samana*, hasonlóképp Brahmani keletü: az a Szanszkrt *Sramana*, vezeklő vagy kéregető, a melynek *Sram*, bajoskodik, kinlódik, a gyöke. Buddhát gyakran „Samana Gotamo-“nak, vezeklő Gautamának hivták, jólle-

het ő vetett véget azoknak a rendkivüli önkinzásoknak, a melyek alá a Brahman vezeklők vetették magukat éltök utolsó szakában, az erdei remeteségben. A Buddhistáknál mindenkit, a ki házát, honát, családját odahagyta, bármely kásztbeli volt, *Samanává* lehetett; de ez a szó nem sokára az általánosabb „szent" értelmet kapta, ugy hogy valakit Samanának nevezhetnek, ha szinte nem is ölti fel a vezeklők alázatos mezét. Igy olvassuk a Dhammapadában.[1])

Az a ki, bár fényes ruhában öltözködve, nyugodtan él, békés, alázatos, nélkülöző és tiszta éltü és megszünt másokban hibát keresni — az valóban Bráhmana, az Sramana (Samana), az Bhiksu.[2])

Ebből látjuk egyszersmind, hogy mily magas eszmét kapcsolt a Bráhmana névhez és mennyire kora gyermeke vala Buddha, a kit rendszerint a Brahmanok és a Brahmanismus ellenségének tartanak. Szerinte a Brahman szent és a Bhiksu a szenttől kevéssé távol álló koldus vala.

A Görögök *Samanát* Σαμαναῖον-ra, olykor Σεμνοί-ra változtatták. De *Sáman*, a minek a Tungusok a bübájos papjokat nevezik, nem származik a Samanától, hanem Tungus eredetü. Sok más szót lehetne idézni, a mely nekünk Buddhistának látszik, de valóban Brahmanmühelyben készült. Sőt a tény az, hogy kevés Buddhista szó és kevés Buddhista fogalom van, a melyet ha történelmileg fejtegetünk, el nem árulja Brahman előzményeit, a Buddhisták későbbi iskoláiban inkább vagy kevésbbé módositva. Kezdik átlátni a tudósok, hogy valamint, ha Szanszkrtul nem tudunk, nem érthetjük teljesen a Buddhisták szentséges nyelvét, a Pálit, úgy a Buddha tanát sem foghatjuk fel teljesen, ha a Brahman gondolkodás további időszakait nem ismerjük.

Maga Buddha is, a Kapilavasztui fiatal herczeg, midőn eltökélte magát, hogy családját, feleségét, fiát barátait odahagyja, a Brahman Sramanaktól eléje állitott példát követte s mindazoknak a kegyetlen kinzásoknak alája vetette magát, a melyeket az erdő lakói kötelezeseknek tartották magukat, magukon elkövetni. Évekbe került, mig észrevette merőben szükségtelen voltukat, sőt ártalmas befolyásukat. Ekkor eszesebb életmódhoz fogott, a melyet *közép ut*nak nevezett s a mely az askesistól s a féktelenségtől egyformán távol volt. Mindebben semmi mysticusság nem vala. Sőt ellenben a mi mysterium lehetett az erdőlakó Brahmanoknál, mindazt a szerzetesek, a kikből egy nagyon független világi[3]) község közepette élő Buddha-

[1]) Buddhista könyü. [2]) Koldus. [3]) Laïcus.

atyafiság[1]) állott, kikiáltották az egész világnak. Ha létez tökéletesen népies, semmi különöst nem igénylő, semmi papi kiváltságoknak helyet nem adó vallás, a Buddha eredeti vallása az. A Brahmanismus Szanszkrttal élt mint szentséges nyelvvel. Buddha a népbeszélte közönséges tájszólásokat fogadta el, hogy minden ember érthesse a mit tanit.

A Brahmanismus Buddhismussá változásának nem adhatom különb magyarázatát, semmint ha azt állapitom meg, hogy a Buddhismus a legmagasabb Brahmanismus volt népiesitve, minden beltan[2]) belőle kiküszöbölve, a papság szerzetesekkel helyettesitve, a szerzetesek levén eredeti jellemökben a hajdani felvilágosodott erdőlakók utódjai[3]) és képviselői. A Buddhista közönség szerzetesekből (nem papokkól) és világiakból áll. A szerzetesek azok voltak, a mik korábban a vezeklők[4]) (Sramanák); csakhogy már nem voltak kötelesek a Brahmacsárin (vallástanuló) és Grhasztha (családapa) állomásokon előlegesen keresztül menni; ámbár lehettek, mint maga Buddha is, házasok és apák, csakhogy idő multán készek legyenek megválni mindentől, a mit magukénak vallottak. Hogy tanaik valamelyikét titokban tartsák, annál semmi sem ellenkezhetett inkább az alapitójok szellemével. Volt nem volt beltan a többi vallásban, annyi igaz, hogy a Buddháéban nem volt. Ha volt valami benne, az *ipso facto* nem Buddha tana volt, s a mi az övé volt, az *ipso facto* nem beltan s Buddha maga, ámbár tudja, hogy minden lelkiismeretes vallásban van és kell lenni különbségnek a kevesek és a sokaság között, nem helyeselne más korlátot, mint a melyet maguk emelnek egymás közt. Világos boszusággal szól azokról, a kik eltitkolják a tannak bármi részét. Rövid beszédei egyikében[5]) ezeket mondja:

Tanitványaim! Hárman vannak a kiket titkolódzás nem nyiltság illet meg. Kik azok? A titkolódzás és nem nyiltság asszonyhoz illik. Titkolódzás és nem nyiltság paphoz illik. Titkolódzás és nem nyiltság hamis tanhoz illik. Ezeket illeti meg a titkolódzás, nem a nyiltság.

De van három dolog, a mely fénylik az egész világ előtt és nem titokban. Melyek azok? A hold tányéra, tanitványaim, fénylik az egész világ előtt és nem titokban; a nap tányéra fénylik az egész világ előtt

[1]) Brotherhood, fraternitas.
[2]) Esoteric.
[3]) Successors.
[4]) Askéták.
[5]) Anguttara Nikáya.

és nem titokban: a tökéletes Buddha hirdette tanok és szabályok fénylenek az egész világ előtt és nem titokban. Ez a három dolog fénylik az egész világ előtt és nem titokban.

És ez nem egyedüli alkalom, a melylyel Buddha kárhoztat mindent a mi a vallásban mysterium-féle, vagy a mit Esotericus Buddhismus alatt értenek. Van egy halála előtt kevés-el tartott nevezetes beszélgetése Ánanda nevü tanitványával, a melyben kárhoztat nem csak valamennyi vallásbeli mysteriumot, hanem külső tekintélyre való minden hivatkozást és a belszózaton kivül akárminek való engedelmeskedést. A *Maháparinibba Suttában* (35. l.) ezt olvassuk:

28. Most miután az Áldott belé ment az esős évszakba, gonosz betegség támadá meg és halálra vált. De az Áldott ép észszel és csendes lélekkel szenvedett.

29. Ekkor az a gondolata jött az Áldottnak: Nem volna helyes a léttől megválni ugy, hogy ne szóljak a tanitványokhoz és ne bucsuzzam el tőlök. Hadd zaboláztzam meg hát akaratom erejével a nyavalyát és tartsam fenn az életet, mig a megrendelt vég bekövetkezik.

30. És az Áldott az ő erős akaratával, megzabolázta a nyavalyát és fentartotta életét, mig eljőne a határozott idő. És a nyavalyája megsulyosodék.

31. Aztán nem sokára jobban kezde lenni az Áldott. Mikor egészen megmenekült a betegségtől, kiment a monostorból és leüle a monostor megett leteritett ülésre. És a tisztelendő Ánanda oda érkezett arra a helyre, a hol az Áldott ült és megköszönté és leüle tisztelettel melléje és az Áldotthoz szólván mondá: Uram! Láttam az Áldottat, midőn egészségben volt és láttam az Áldottat, midőn szenvednie kellett. És ámbár az Áldott betegsége láttára testem elalélt és elveszett a szemem világa s gondolataim összezavarodtak, mindazáltal kaptam egy kis vigasztalást attól a gondolattól, hogy az Áldott nem válik meg a létezéstől, mig nem tesz némi útasitásokat a rendünkre nézve.

32. Hogy hogy Ánanda? (viszonzá). S azt várja tőlem a rendünk? Én az igazságot a *bel- és kültan* közti minden megkülönböztetés nélkül predikáltam. Mert a mi az igazságokat illeti, Ánanda, a Tathágata (Buddha) nem olyan, mint a tanitónak, a ki bizonyos dolgokat magának tart, bészoritott marka.

Aztán ki kél az ellen az eszme ellen, hogy halála után bármi is vezérelné egyéb az atyafiakat, mint az Igazságnak bennök lakozó szelleme.

Bizonyára, Ánanda (azt mondja), ha valaki azt a gondolatot táplálná magában: én akarom vezérelni az atyafiságot, vagy, vagy tőlem függ a rendünk, annak kellene útasitásokat adni a rend ügyeire nézve. Már pedig, Ánanda! a Tathágata nem gondolja, hogy neki kelljen vezérelni az atyafiságot, vagy hogy tőle függ a rendünk. Miért hagyakoznék hát ő akármi tekintetben rendünk ügyei felől? Én is, Ánanda!

megvénhedtem és éveim bételtek; életútam a végéhez közeledik, napjaim öszvegét betöltöttem, nyolczvanadik évemben járok és éppen, valamint egy elvásott szekeret, Ánanda! csak nagy gondozással lehet elébb tolatni, ugy a Tathágata testét is csak sok utánjárással lehet mozgásban tartani . . .

33. Annálfogva, Ánanda! legyetek magatoknak önlámpái. Ne folyamodjatok semmi idegen menedékhez. Csak az igazsághoz ragaszkodjatok, mint menhelyhez. Ne lássatok magatokon kivül más menedék után.

35. És akárki, Ánanda? most vagy holtam után, a ki magának lámpája és maga magának menedéke leend, ha nem folyamodik külső menedékhez, hanem az igazsághoz, mint lámpához tartva szorosan magát, nem lát magán kivül, más menedék után — az fogja, Ánanda, az én Bhiksuim között elérni a legmagasabb polczot, csakhogy kedve legyen tanulni.

Lehet-e ennél világosabb, határozottabb beszéd? Senkit sem kell magán vagy titkos oktatással, mint az Egyház jövendő szabályzójával megbizni; senki se követeljen magának kivételes tekintélyt. Hanem minden ember előtt ő maga és az igazság benne lakó szózata legyen a legmagasabb tekintély széke.

És ezt a vallást választá Madame Blavatsky a maga *esotericus* vallásául. Buddhát, a kinek nem kellett semmi titok sem a világiak, sem szeretett tanitványai számára, úgy mutatja be, mint a ki a tudomány kétélü fegyverét elrejti a miveletlen köznép előtt és a szenthely legbensőbb zugát a legmélyebb árnyékban tartja. Egy messzejáró hazugsága sem volt merészebb és valótlanabb [1], mint Buddhának ilyes jelzése. Ismétlem: nem gondolom, hogy Mad. Bl. találta volna fel az Esotericus Buddhismust. Készakarva hiszem, hogy a Szátjánanad Sarasvati személyében a Brahmanismussal való első közlekedésekor, a Buddhista Mahátmákkal szemben nagyon is úgy volt, mint a Goethe halásza, a kit a hableány a vizbe vont. „Halb zog sie ihn, halb sank er hin!" — Rászedték őt azok, a kik látták, hogy ő féligmeddig kivánta, hogy rászedjék, és hogy semmi módja sincs védni magát az ámitástól. Még tovább megyek s megengedem, hogy már azzal is, hogy torzitott képét adta a Buddhismusnak, némi jót tett az által, hogy figyelmet vont arra a vallásra, a mely minden fogyatkozásai mellett is mély tiszteletünket és komoly tanulmányozásunkat igényli. Csakhogy hagynának fel M. B. követői azzal az eszmével, hogy vallást nem lehet csudák nélkül alapitni, csakhogy olvasnák, mennyire üldözött Buddha, egyen kivül, minden csudát; mert akkor megtanulnák, hogy az, a mit ők csudáknak neveznek, vesztére járt

[1]) Incongruous.

minden derék vallásnak. Tökéletes igaz, hogy Buddha és a korabeliek beszélnek csudákról, melyeket naponként láttak tétetni. Bűbájos erő [1]) csudáiul emliti Buddha azt a tényt, hogy egy ember soknak látszhatik és sok egynek; hogy valaki láthatatlanná lehet, átmehet egy falon, mint a levegőn keresztül, fellebbenhet a levegőbe, mint a vizben, járhat a vizen, mint a földön, és felemelkedhet a levegőn át, mint egy madár, ugy hogy elér a holdhoz és a naphoz, sőt a Brahman világához. Mindezeket a csudákat lehetőknek ismeri el Buddha, de tagadja, hogy legkisebb közük is volna tanitása igazságával, hogy meggyőződést szerezhetnének, vagy hogy valakit, a ki nem hiszen és nem szeret, hivővé és szeretővé tehetnének. Buddha ingyen megengedi, hogy némely ember birja a mások gondolatait olvasni, vagy tud egy korábbi más létezésére emlékezni, de megint tagadja, hogy az ily tények meggyőződést szerezhetnek. Szerinte a legnagyobb csuda a *tanitás*, mely által a nem hivő hivővé, a nem szerető szeretővé lesz valósággal. És midőn saját tanitványai hozzájárulván kérik, engedje meg, hogy bűbájos csudákat tegyenek, megtiltja nekik, de megengedi, hogy m-gtegyenek egyetlenegy csudát, a melyet mindenki megtehet, de nem teszen, t. i. hogy megvallja a büneit, de megint nem titkon, nem is a gyóntató székben, hanem nyilvánosan és az egész közönség [2]) hallatára.

Ha M. Blavatsky megkisértette volna megtenni a Buddhai egy igazi csudát, ha megkisértette volna nyiltan kivallani apró hibáit és gyarlóságait, ha a gondolatolvasást, papikar szerkesztését, Tibetből Calcuttába és Calcuttából Londonba a levegőn át való levélküldést, vagy ha azok, a kik önkénytesen vegy önkénytelenül elámittatták magukat, nyiltan lemondanának gyermekies fogadásaikról s képtelenségeikről [3]) még sok jót tehetnének és egy nagyon elhanyagolt földet trágyázással dús aratásra készithetnék el. Meg kell mondanom, hogy Olcott ezredes Mad. Blavatskynak egyik legnagyobb bámulója az utóbbi években a munkásságnak jóval üdvösebb körébe lépett, a melyben ő és barátai némi valódi jót tehetnek. Sürgette és segéyezte a Brahman- és Buddhistavallás szövegeinek hiteles kiadását. Törekedett Brahmanokat és Buddhistákat ős vallásaik becsülésére lelkesitni és segitette őket felfedezni szentkönyvekben az igazság némi sugárait, melyek őket az élet sötét árnyékaiban kalau-

[1]) Magic power.
[2]) Congregation.
[3]) Absurdities.

zolják. Kimutatta nekik, hogy sok különbség ellenére is felekezeteik sok közös dologban osztozkodnak és hogy miként hagyjanak fel azzal a mi nem lényeges és tartsák meg a lényegest, a mi egy vallási terjedelmes atyafiságnak kapcsolatul szolgál. Mindezekben teljes rokonszenvemet birják. Minthogy szeretem Buddhát és bámulom a Buddhista erkölcstant, nem hallgathatom el szó nélkül, midőn látom, hogy az ő nemes alakját vallási nyeglék [1] szinvonalára szállitják és tanitását Esotericus szófiabeszéd képébe öltöztetik. Nem szándékom azt mondani, hogy a Buddhismust nem rontották meg és aljasitották el, mikor miveletlen vagy félmivelt népség vallásává lett Tibetben, Chinában, Mongoliában: azt sem akarom tagadni, hogy némely helyeken gazemberek és ámitók úgy mutatták be, mint valami mysticus, megfoghatatlan, érthetetlen dolgot. Az is igaz, hogy kivált az ugynevezett Mahájána Buddhismusban léteznek bizonyos értekezések pl. a *Tathágataguhjaka*, a Tathágaták, vagyis Buddhák rejtelmes tanai, de azok nem azért titkosok, hogy akárki elől is elrejtsék, hanem mivel nehezebb és mélyebb értelmü tanokat tartalmaznak . . . . Ha Mad. Blavatsky a Mahájana Buddhisták canonicus könyveire hivatkozik vala, tudnók, hogy mit értett az Esotericus Buddhismus alatt. De úgy a mint van, lehetetlen megvitatni egyikét is azoknak a tanoknak, a melyeket ő és követői *esotericusok* gyanánt mutatnak be, mivel sem fejezetet, sem verset nem idéznek arra, a mit ők akár exotericus, akár esotericus Buddhismusnak neveznek.

Eddigelé Max Müller szavait viszhangoztam. T. olvasóm vehette észre, hogy abból az új vallásnak, akár *Esotericus Buddhismus*, akár *Theosophia* nevet adjunk neki, igen sovány és tökélytelen ismeretét merithette. Hogy ezt a hiányt kipótoljam, az illető felekezet hivének, *A. P. Sinettnek* nyilatkozatát közlöm ezennel, a melyet ő Max Müllerhez irt replica-jába foglalt be.

„Az emberi teremtmény, a mennyire ismerjük, a természet terén [2]) való nyilatkozványa [3]) egy szö evényes szellemi lénynek [4]), a mely elmetehetségeknek [5]) és felettébb tartós jellemvonásoknak [6]) egy-egy szellemi bél [7]) körüli csoportosulásával fejlődik ki lassu fokozatokon át. A test csupa hangszer, a melyen a benső lény [8]) olyan nótát [9]) fú, a milyent csinálni tanult.

[1]) Charlatans. [2]) Plane. [3]) Manifestation [4]) Spiritual being. [5]) Capacities. [6]) Characteristics. [7]) Nucleus. [8]) Entity. [9]) Music.

A test és az igazi szellemi bé. között leledzenek a közbejáró elemek [1]), a melyek a physikai élet folytán működő alsóbbrendü öntudatot [2]) fejezék ki. Mind az alsóbb, mind a felsőbbrendü öntudat bír működni testtől független közlekedési eszközökkel[3]) és a mi alkotó kelméjét [4]) illeti a természetnek legközelebbi felsőbb terére vagyis nyilatkozványába tartozik, a melyet közegyezés [5]) és a középkori occultisták nyelvén *astralis* térnek neveznek, jóllehet semmi köze a csillagokkal. Minden életben a teljes [6]) embert kiegészitő öntudatnak nagy része mulékony vagy nemtelen dolgokra vonatkozik. Annál fogva az alsóbbrendü öntudatnak fennmaradása halál után is egy ideig a lelket az astralis teren tartja s ez időszak folytán azt, bizonyos körülmények közt, még élő emberek is megismerhetik, de az élet jelenségeihez [7]) való ragaszkodás, mely a megtestesüléssel [8]) együtt jár, lassan-lassan elviselődik és a valódi szellemi lélek [9]) vagy más szóval, az eredeti ember, minthogy jellemének vagy természetének már csak magasztosabb felével működik, a szellemi boldogságnak abba az állapotába jut el, a melyet az esotericus vallás vallás tanitásában menyországnak [10]) neveznek. Abban a kimult személy még mindig önmaga [11]), munkában van saját külön öntudata [12]) és ő huzamos ideig marad áldott nyugalomban, a minek hibátlan méltánylása [13]) sok mellékes megfontolást [14]) és figyelmet igényel. Miután hosszas idő mulva utóbb volt élete külön személyi emlékezetei merőben elenyésznek, ámbár a szellemi lélek minden tehetségeit, világegyetemi haladását [15]) megtartja — akkor új testülésbe [16]) vonatik vissza. A műfolyam [17]) fokozatonként hajtatik végre. Az egész belső lény a kisded testében nincs meg, vagy nem fejeződik ki. De a mint növekedik, mind jobban-jobban lesz alkalmas az állandóul maradandó [18]) lélek eredeti én-né lesz, a melyben csak előbb volt élete saját külön emlékezetei hiányoznak.

Miért nem emlékezik? Ez mindig az első kérdése annak, a ki a Theosophiát tanulmányozni kezdi. Azért, hogy mi, a kik nem emlékezünk, a természetnek csak gyermekei vagyunk. A kik a világegyetemi haladás vonalán nálunknál elébb vannak, azok bezzeg emlékeznek. De a dolog tudománya ez. A magasabb szellemi lélek a maradandó elem az énbe és ha eléggé meggyarapodik [19]), bármely

---

[1]) Intervening principles. [2]) Lower consciousness. [3]) Vehicles. [4]) Material. [5]) Convenience. [6]) Complete. [7]) Phases. [8]) Incarnation. [9]) Real spiritual soul. [10]) Heaven. [11]) Is still himself. [12]) His own conscience. [13]) Correct appreciation. [14]) Collateral consideration. [15]) Cosmic progress. [16]) Incarnation. [17]) Process. [18]) Permanent. [19]) Grows.

uj személyességbe, a melyet fejleszt, béolthatja azokat az emlékezeteket, a melyeket azon esetben megtartott. De a közönséges emberi öntudatnak alsóbb fele, a mely most indul fejlődési pályájára, jóval hatályosabb,[1] mint a szellemi természet. Az anyagi nyilatkozványba[2] újonnan bémerült felsőbb rendü lelket elfojtja a körülte kelő s növekedő dudva. Ámde a természet tervezetében van idő elég. Testesülések nagy száma után eléggé erős lesz a lélek arra, hogy a földi élete folytán körülte halomra gyült irányzatokat[3] legyőzze. Akkor aztán eljön az alkalom reáemlékezni volt életeire s végrehajtani sok más müveleteket[4] is.

Az új testnek, — melybe az én-t a kémiai parányokéinál[5] szövevényesebb rokonságok vonják — physikai tulajdonságait, élte feltételeit, értelmi tehetségeit szabályozó törvényeket Karma[6] név alatt ismeri az esotericus és nem oly pontosan a közönséges Buddhismus. Ki mint vet, úgy arat. Mindenik életnek a tettei alkotják meg azokat az állapotokat[7], a melyek az utána következőben fognak leledzeni. Boldogságát és mind azt illetőleg, a mi földi jóllétére vonatkozik, minden ember a szónak teljes értelmében a teremtője magának, mivel ő teremti azokat az állapotokat, a melyekbe ő a jónak és rosznak természetét és az egyikének vagy másikának való hódolás következményeit kiszabó Isteni törvény szerint jut. Ennél fogva, minthogy a földi élet az emberiségnek iskolája, magában nem végczél. A létel felsőbb szellemi állapotaiba jutni annyit tesz, mint az újratestesülés kénytelensége alól megmenekülni. Az Exotericus Buddhismus az életnek — t. i. a megtestesült életnek, örök tartásáról, mintha attól menekülni volna kivánatos, úgy beszél, hogy azokat a kik az eszme esotericus jelentését tökélytelenül fogják fel, arra a véleményre téveszti, mintha az öndudat elenyészte volna a kivánatos czél.[8] Már pedig a kitűzött valódi czél az öntudatnak szellemi állapotokra való maradandó magasztalása. A természet roppant rendszerében[9], a miképp az esotericus tanitás fogja fel a világ tervezetét, úgy tekintetik ama szellemi boldogság, mint az emberiség nagyobb részének szánt sors, a melyet végtelen hosszan folytatott iskolázással érhet el. De azok, a kik a fejlődésnek bizonyos forduló pontján[10] tulhaladván létök lehetségeit[11] megvalósitják[12], nagy

[1]) Vigorous. [2]) Materiel manifestation. [3]) Tendencies. (Hajlamokat, vágyakat, indulatokat stb.) [4]) Achievement. [5]) Atoms. [6]) Karma = cselekvés. Pontosabban a földi vagy testesült életben elkövetett cselekvények algebrai öszvege. [7]) Conditions. [8]) Schopenhauernek is ez a felfogása a Buddhismusról [9]) Vaste scheme. [10]) Turning point. [11]) Potentalities. [12]) Realise.

erőfeszitéssel aránylag korán elnyerhetik magasztos örökségöket.[1]) Az esotericus tanitás arra vállalkozik, hogy általában az emberiségnek megmutassa azt az ösvényt, a mely ama czélhoz vezet. Alkalom szerint[2]) a természetnek oly titkaira, a melyekbe nézni más útakon hatoltak bé tudósaink félig-meddig, világosság árját zuditja[3]), midőn a meserismusnak és lelki közlekedésnek kapcsolatlan[4]) jelenségeit öszrendezni, valamint más, helytelenül[5]) természet felettieknek nevezett eseményeket[6]), a melyekről némelyek tudják hogy történnek, de nem birják megmagyarázni[7]) és a melyeket mások megelégedve azzal, hogy a minek okát nem tudják adni, számba sem veszik, esztelen kaczajjal félredobnak. A Theosophia megállapitotta szilárdul[8]) a tanitásait sok tanuló előtt, a kinek lelkitehetségei[9]) megérettek a fejlődésre. Az Esotericus Buddhismusnak physikai látással nem észlelhető természet országokra vonatkozó állitmányai[10]) már valóságokká váltak némelyek előtt, a kik hát saját tapasztalásukból tükröződhetik vissza, mások hasznára szolgálandó igazolását annak a titkolt tudománynak[11]), a melynek köszönhetik saját haladásukat.

És igy számot adtam, illetékes kutfőből meritve, arról, a mit értekezésem czimében igértem: egy új vallásról, ha csakugyan vallásnak mondhatni azt, a melynek tanitásában Istennek sem neve[12]), sem eszméje nincs emlitve, kivéve a nevezetét: *Theosophia* (Isten bölcseség.) Részemről csak az a megjegyzésem hozzája, hogy kétféle dolgot látok benne, u. m. a mit már nálok nélkül is mindnyájan tudunk, és azt, a mit csak a Theosophisták tudnak vagy követelik, hogy tudnak. Az elsőbb nem igényel tárgyalást, az utóbbira nézve pedig csak azt kérdem tőlök, hogy „hát ők honnan tudják?" És erre a kérdésre Max Müller bajossá tette nekik a kielégitő feleletet.

[1]) Sublime inheritance. [2]) Incidentally. [3]) Pours a flood of light. [4]) Incoherent. [5]) Ineptly. [6]) Occurrences. [7]) Interpret [8]) Vindicated. [9]) Interior faculties. [10]) Statements concerning realms of nature imperceptible to physical sight. [11]) Occult science. [12]) Fordult ugyan elé a fölebbiekben ez a kifejezés: „Isteni törvény"; de erre csak úgy vetemedett az iró tolla, mint az egykori Atheista szája, a kitől valaki kérdezvén, hogy „megy-e templomba?" azt a feleletet kapta, hogy „Isten őrizzen!"

DR. BRASSAI SÁMUEL.

Kereszténység és felekezetek.

A hónapok óta huzódó egyházpolitikai kérdések, melyeknek keretében megoldásra várnak, vagy legalább megoldásra igérkeznek több fontos és mélyreható dolgok, milyenek: a polgári házasság, polgári anyakönyvvezetés, általános vallásszabadság stb. alkalmat nyujtanak oly vizsgálódásokra, melyek e kérdésekkel többé-kevésbé összefüggésben állanak s melyek között nem lényegtelen az, hogy mennyiben jogosult a csupa kereszténység, melyre az általános vallásszabadság kimondásával út fog nyilni, t. i. hogy valaki magát csak kereszténynek, azaz felekezeten kivül állónak vallja? s mennyiben van igazok azoknak, kik azt mondják, kereszténynek lenni csupán nem elég, hanem valamelyik felekezethez is tartozni szükséges a végre, hogy keresztényi feladatának az ember megfelelhessen s e nemü hivatását méltóképpen betölthesse? Előre is kijelentem, hogy én határozottan azokhoz tartozom, a kik azon a nézeten vannak, hogy kereszténynek lenni magában nem elég, sőt lehetetlen is, ha az ember valamely a kereszténység keretében kifejlett felekezethez is nem tartozik. Sőt az az állapot eleitől fogva sem létezett, hogy felekezetek ne lettek volna, mert már a kereszténység hajnalán is, a mint az első gyülekezet a zsidóságból kifejlett, nyomban utána a Pál apostol fellépésével támadtak a pogány keresztények s ez a két irány sokat küzdött addig, mig az ellentétek bár annyira kisimultak, hogy többé elkeseredett harcz ne legyen nemcsak a vezetők, hanem a gyülekezetek közt is arra a kérdésre nézve, hogy *melyik követi igazán az alapitó elveit? melyik áll azon az alapon, melyet a názáreti tett le, mint megingathatlant? s melyik tévelyeg bizonytalanságban?*

Ez a kérdés egyébiránt még ma sincs eldöntve; mert a mi százakon át forrongott s a reformátióval még határozottabb alakot öltött, hogy t. i. ismét külön vált a forrongó zürzavarból a péteri és páli irány: ma is ugy van s ha nem is nyiltan ellenséges, de külön táborra szakadva foglalnak állást egymással szemben a keresztények. Egyik is másik is felekezeti sánczaiba vonulva védi a maga jogait s igyekszik erősitni a maga táborát, azzal a lényeges különbséggel, hogy a mig az egyik a szellem és lelkiismereti szabadság fegyvereivel küzd s törekszik biztositni tagjai jóllétét s boldogulását, a másik fél a világi hatalom, gazdagság és erőszak fegyvereit viszi a csata tüzébe.

Nem szükség mondanom, hogy e harczok mily elkeseredetten folytak minden időben s mi temérdek vér folyt el nem csak a Ber-

talan-éjen és a spanyol inqusitio embertelen működése közben, hanem mindenfelé, a hol a türelmetlenség és hatalomvágy uralkodóvá lehetett; valamint az sem szorul bővebb fejtegetésre, hogy az elvadult emberi indulatok tüze mily félelmetesen lobogott s mennyi temérdek pusztitást vitt véghez az ember életben, tehát a legdrágább tőkében és pedig oly válogatott kinokkal, hogy a kereszténység ellenei látva e borzalmas kinzások különféle nemeit, melyeket a keresztények egymás ellen alkalmaztak, bizony nem ismerhették föl bennök annak követőit, ki ezt mondá: *arról ismernek meg titeket, hogy az én tanitványim vagytok, ha egymást szeretitek*; sőt azon sem csudálkozhatunk, ha azt mondották némelyek, hogy a kereszténységgel több átok, vérontás és veszedelem áradott a világra, mint bármely más pusztitó dögvész, éhhalál vagy átkos nyavalyával. Mert a mig ezek pusztitása csak rövid időközökre terjedett, addig amaz századokon át pusztitó átka volt a miveltségre törekvő emberiségnek.

S mindez a kereszténységnek felekezetekre való szakadozásából származván, méltán keletkezhetett az a vélemény is, hogy tehát magában veszélyt rejtő lévén a kereszténységnek ilyetén megoszlása és szétszakadozása, miután ez az erők szétdarabolását is maga után vonja, helyesebb volna, hogy a kereszténység a maga egészében állana fenn s folytatná áldásos működését.

Ez igy elgondolva, kétségkivül szép és tetszetős az ember előtt s csakis annyi fennakadás van benne, hogy kivihetlen. Mert hiszen kérdem, mi a kereszténység? nem egyéb magában véve, mint az elvek összege, mondhatni az anyag, melynek az életre való alkalmazása, tehát a feldolgozás csakis a felekezetek által történik. A kereszténység, hogy hasonlattal éljek, a fának dúsan táplált, életerős törzse, melynek árnyas lombozatu s ízes gyümölcsöket hozó ágai a felekezetek. Tehát a felekezetek nélkül a kereszténység sem létezhetnék, mert, hogy az előbbi hasonlatot tovább füzzem: valamint a fa a légkörből való tápiálkozását s a nap hő sugaraitól való megvédését lombkoronával ékes ágaival eszközli s azok nélkül pusztulása kikerülhetlen volna, úgy a kereszténységet eleitől fogva a felekezetek, mint ágak védték, ápolták és tartották s védik, ápolják és tartják meg a jövőben is; mert a felekezetek eszközlik a vallásos nevelést, ápolják a hitet és Istenben való bizalmat, ezek elhanyatlásával pedig jövőben vallás nem volna, legalább értelemfejlesztő, szivképző és léleknemesitő vallás bizonyára nem.

Sokan azt mondják, hogy ők nem engedik magukat a felekezetiesség szűk korlátai közé beszorittatni, az ők lelkök többre, magasabbra vágyik; lelkök szárnyainak szabad röptet engednek tehát s csak a kereszténység elvei s eszméi által vezettetik gondolataikat s tetteiket. Valóban szépen hangzó szavak, de, fájdalom csak a mások megtévesztésére szánt hangok, érzelem nélkül a legtöbb esetben. Olyan az, mint a pártonkivüliség, azaz sem hideg, sem meleg, tehát határozott meggyőződés nélküli. Vagy olyan, mint a világpolgárság szintelen köpenyébe burkolozó s egy szűk haza határai közt megférni nem tudók képzelgése.

Nézzük csak meg a világtörténelem kimagasló alakjait, vajjon ezek közül hány szenvedett világpolgársági betegségben? Ott van mindjárt a keresztény egyház szegletköve Jézus, sir Jeruzsálem sorsa felett s nyiltan kimondja a kanaánita asszony kérésére: *nem bocsáttattam én, hanem az Izrael házának elveszett juhaihoz.* Pál, a valódi kereszténység megalapitója nem ellenzi ugyan, hogy mindenekkel jól tegyünk, de megkivánja, hogy *először a mi hitünk cselédivel.* S hogy egészen magunkhoz jöjjek közel, mellőzve a külföld nagyjait, egyik nagy költőnk ezt hagyja utódinak örökül: „a haza minden előtt"; a másik jelesünk felsóhajt: „szent hazaszeretet, mibe mártsam tollam, hogy méltó képedet hiven lerajzoljam!" Kölcsei pedig, e mélyen gondolkozó koszorusunk, ide vonatkozólag ezt kérdi: „soha sem tudtam megérteni, kik azok, kik magukat világpolgároknak nevezik? . . . hol az ember — igy folytatja tovább — ki magát a föld minden országainak szentelni akarván, forró szenvedelmet hordozhatna irántok keblében? Leonidás csak egy Spártáért, Regulus csak egy Rómáért, Zrinyi csak egy Magyarországért halhatott meg." A világpolgárság kifejezés csak üres fogalom, egyéb semmi. S igy vagyunk nézetem szerint az általános kereszténység fogalmával is.

Az emberi tehetség, a Kölcseitől elébb vett idézet folytatása szerint, *egy parányi lámpa, mely egyszerre keskeny kört tölthet meg fényével, s ha egy helyről a másra hurczoltatik, sötétséget hagy maga után. Bizonyos helyhez kell kapcsoltatnunk, hogy azt jótékony világítással állandóul boldogíthassuk.* Igy vagyunk a vallás tekintetében is; a kereszténység eszméinek fejlődése s fokozatos terjedése szükségképivé tette azoknak értelmezését, magyarázását s minthogy a legegyszerübb dologról való felfogásban is eltérők az emberek vélekedései, képzelhető, hogy ily nagyfontosságu kérdésben temérdek nézet, felfogás jött létre; mignem ezek tisztulása, leszűrődése kitejlesztette a felekezeteket, mi által az evangelium drága termés-aranya folyó és értékesíthető pénzzé lett feldolgozva, melyek közt, hogy hamisítványok is találhatók, az sem a valódi pénz értékét nem csökkenti, sem azt az eljárást nem vonhatja maga után, hogy tehát többet nem kell folyó pénzt hozni forgalomba, mert így az értékesítés is megszűnik.

Az ember eredetileg vallásos lény ugyan, de ha benne születésétől fogva ez a vallásos hajlam, érzés nem fejlesztetik, csak olyanná lesz az emberben a vallásosság is, mint a mívelés nélküli földben a termés; lesz belőle vallásos félelem, babona, előítélet, rajongás, de nem valódi isten- és ember-szeretet. S ha nem lennének a felekezetek, ezek a kereszténység szervezett társulatai, mondhatnám családai, bizony elvadúlhatna az ember. Az embert emberré, isten képviselőjévé a vallás teszi, s nem a tudomány; vagy hogy jobban fejezzem ki magamat: a tudomány által megtisztított vallás és a vallás által megszentelt tudomány.

A tudományokat mívelteti az állam is az ő iskoláiban, s mármár kezébe jutnak a felekezetek iskolái is; a mi magában még nem baj, de baj az, hogy a vallástanítást végtelenül kicsibe veszi, lássák a felekezetek, gondoskodjanak róla, s ha egyik-másik vallástanító kap is

valami fizetést, de ez korántsem áll arányban egyéb tantárgyak tanítóinak díjazásával. Hanem azért a felekezetek mégis megteszik kötelességöket s egyik is másik is a maga módja szerént tanítja a vallást, s folytatja a vallásos nevelést; de hogy mit tanítnak s milyen irányu és szellemü embereket nevelnek, ez az ők hitágazataiktól, szervezetöktől függ s épp itt tűnik ki egyik vallásnak a másik fölötti előnye, ebben látom a különbséget a vallásfelekezetek közt s ebben határozódik lételök jogosultsága vagy értéktelenségök, sőt káros voltuk.

Részemről én a következőket várom egy vallástól, hogy azt mondhassam, ez megfelel feladatának:

a) *tudjon az a vallás adni Istenben való megnyugvást az élet terhei s viszontagságos küzdelmei közben*;

b) *a vallás olyan legyen szervezetében, tanaiban s olyan vezetőket állítson élére, hogy általa s általok védve legyen az erkölcsiség a világ csábjai s kisértetei közt*;

c) hogy az a felekezet, mely jogot formál a lételre, *úgy nevelje tagjait, hogy azok tiszteletben tartsák bármely más vallási társulatnak híveit*, hogy ne a gyűlölséget, ellenségeskedést ápolja, fejlessze az emberek, mint istenországának tagjai közt, hanem élessze a szeretet tüzét s ápolja annak melegét s hasson minden törekvésével oda, hogy az emberek egymásban testvéröket lássák mindannyian, kiknek egy atyjok van akármely ország, nemzet vagy felekezethez tartozók legyenek;

d) hogy e földi életben előforduló visszás állapotok között, mikor a munka, jutalom, a bűn és bűnhödés, az erény, erkölcs, becsületesség és az ezek után méltán várható földi jóllét és boldogság oly sokszor ellentétbe jőnek egymással s a helyett, hogy mint egyik láncz-szem kapcsolódik egymásba, természetszerüen követnék egymást, éppen mintha ellenségek lennének, nem is egy úton járnak, ekkor álljon elé a vallás az ő fölemelő erejével s e földi tökéletlen viszonyok közt mutasson az örökélet, a tökéletes boldogság honára.

Ha valamelyik vallásfelekezet nem tudja ily irányban nevelni híveit; ha nem tudja megadni azoknak azt, mi részökre szükséges e földi élet és mennyei elhivatásnak tekintetéből; ha híveit csak megtéveszti, s velök úgyszólva szembekötősdit játszik: abban a vallásban a vezetők vagy véka alá rejtik a gyertyát, hogy másoknak ne világoljon, vagy megízetlenült ott a só s immár nem való egyébre, mint hogy kivettessék és megtapodtassék mindenektől.

Kérdés tehát, van-e szükség a kereszténységben, hogy felekezetek legyenek? a fennebbiekből önként következik, hogy van: mert a felekezetenkivüliségből könnyen következhetik a vallásnélküliség, sőt apránként a kereszténység lekopása is, mivel együtt jár az erkölcstelenség s ennek torzszülöttei az anarkhia, proletárizmus.

Mind a mellett azonban, hogy a felekezetek szükségessége mellett szólok, a felekezetiességet, minő pl. a mozaizmus volt, mely magán kívül minden mást megvetett, s mely éppen ezen iránya miatt csak egy nép vallása lehetett: határozottan el kell itélni s minthogy ilyenek a kereszténység körében is vannak, kik magukat szintén az üdv le-

téteményeseinek tartják s magukon kívül minden másokat eretnekeknek bélyegeznek, tekintet nélkül arra: vajjon azok valami hivatást töltenek-e be a társadalom, nemzet, haza jóllétére s előmenetelére, azt kell mondanom, hogy ezek a kereszténységet csak ajkaikon hordozzák s nem lengi át őket a kereszténység lelke, a szeretet, a mely egyedüli ismerve pedig Jézus valódi tanítványainak.

Ürmösi Kálmán.

Unitárius történetírás és Kálvinorthodoxia.

Első Rész.

Családügy és othodox politika.

III. Fejezet.

(Folytatás.)

Servet a genfiek könyörületéhez, törvényszékük igazlátásához csak a bizonyos halál elől menekült, mert már jól tudhatta, hogy élete itt is komoly veszélyben forog. Egy héttel ugyanis a viennei hatóság föllépte előtt, aug. 23-án, a közvádló 30 újabb vádat terjesztett be ellene. E vádpontok egyenesen az ő magánéletét támadták meg s ugy voltak irányozva, hogy lehetőleg befeketitsék jellemét a birák előtt a reá fogott erkölcstelen és tisztátalan élet gyanujával. [1]) A mi legfeltünőbb, az új vádak teljesen elütöttek a per eddigi folyamától: nem Servet eretnekségére, nem a ker. hit és Kálvin megsértésére, hanem a genfi törvények alá legkevésbbé sem tartozó magán viszonyokra voltak alapitva. Servetnek végre is meg kellett győződni, hogy engesztelhetetlen ellenfele minden eszközt felhasznál, csakhogy őt eltiporhassa. Ez időponttól látni, hogy kétségbeesik élete

---

[1] Az odium theologorum szokott eljárása! Révész sokkép méltatott könyve 179. lapján önmaga is igyekszik gyanuba keverni olvasói előtt Servet magánéletének tisztaságát. A gyanusitó szavak közé elrejtett vádra nyiltan megfelel a periratok két következő helye:

Le 23 Servet fut interrogé sur les articles suivants, produits par le Procureur Général: „18 Item s'il a été marié, — et s'il répond que non, sera interrogé, vû son âge, comment il s'est pu tant longuement contenir de se marier."

Répétitions du dit Servetus: „18 Sus le 18. Rp. que non jamais et que c'est, pourcequ'il ne se sentoit pas potent, vû qu'il est coupé d'un côté et de l'autre il est rompu."

Trechselnek (Protest. Antitrin I. 302. 306.) az eredeti periratokból közre bocsátott e két fontos forráshelyét érdekes összevetni Servet szintén sokat mondó halálitéletével, hová erkölcs- és jellembe vágó dolgokat a legkegyetlenebb kínzásokkal kisért tanuvallatás minden erőltetése daczára sem sikerült Kálvinnak fölvétetni. Felvilágosit még röviden az itt forgó kérdésről *Tollin:* Servet M. jellemrajza (ford. *Simén*, Kolozsvár, 1878.) 31. l. — V. ö. *Trechsel*: I 311. 314.

Maga a nyomokat később gondosan eltörlő Kálvin hozta gonosz hirbe először Servet erkölcsét. Mint ő elhitetni szeretné: „*vita Serveti magis fuit dissoluta* quam ut suspicari liceat errore ad turbandam ecclesiam fuisse impulsum" *Def. Orthodox. Fid.* 58. Megfelel ez orthodox igazmondásra saját védő ügyvéde is *Rilliet*: Calvin a. Servet. 135. — V. ö. *Porter.* 68.

felől s megkezdődik üldözőjével vívott élet-halál tusája. Elszántan kijelenti, hogy ő kész elveszni, ha kell, igaz ügyéért; s nem kiméli többé legcseppet sem a hajdani jó barátból vált kegyetlen inquisitorát. (*Porter*: 23. 24. — *Trechsel*: I. 301—303. 234—236.)

Ekkor történik a legnevezetesebb eset az egész ó-testamentumba beillő genfi törvénykezés folyamán.

Vasárnap, aug. 27-én, Kálvin föllép az ős Szent-Péter egyház szószékébe és ott az istentiszteletre rendelt helyen és órában „számos hallgatóság előtt," a kik közt ott ültek kétségen kivül maguk a birák is csaknem teljes számmal, ádáz [1] támadást intéz a tehetetlen fogoly ellen, gondosan kimutogatván, mint Rilliet mondja, az ő hitetlenségét és istenkáromlásait: sorban megczáfolván mindama mentségeket, a melyekkel a részvevő és jóindulatú nép ösztönszerüleg is enyhitgette a sokat gyötört eretnek ismeretlen bűneit, és pokolra valónak itélvén minden legkisebb könyörületet is, a melyre bárki fia akárcsak szóbeszéd közben is méltatja őt. Elismeri e „hősies eljárást" Kálvin minden történet-irója több-kevesebb nyiltsággal, Révész Imrét kivéve, a ki merőben hallgat róla. (V. ö. *Rilliet-Tweedie*: 140. — *Dyer*: 332. — *Trechsel*: I. 227. — *Henry*: II. 197. — *Porter*: 24.)

Az összes vérrel és könyekkel írt egyháztörténelemben csak egy hasonló esetre tudunk rámutatni: midőn másfél százév mulva az ifjú Aikenhead börtönbe vetése alkalmával az edinburghi skót lelkiatyák a szentegyházak szószékeiből dörögtek az istentelen szentháromságtagadó szentségtö ő élete ellen. A nagy mesternek kicsinyes utánzói! [2])

Hogy Kálvinnak e *„bizonyos hősiességü"* eljárása, mint annyi sok más, kevésbbé viseli magán a XVI. sz. bűnbakul kikiáltott sötét gondolkozásának bélyegét, mint sokkal inkább kézzelfoghatólag tanuskodik az értelmi tulerejében elbizakodott kevély léleknek egész a vakbuzgóság gonoszságáig merészkedő szivtelenségéről, azt a felmutattak után fölösleges sok szóval bizonyitani. *Kegyes* Kálvin nagy lelkének sivár kegyetlenségével iparkodott betölteni ama mérhetetlen űrt, mely *az ő mindenben csalatkozhatatlan* gondolkozását hivei és polgárfelei együgyü tudatlanságától és ösztönszerü tartózkodásától még mindig folyton elválasztotta. [3]) Nem csoda tehát, hogy ily jelenetek hatása a kiváló gonddal ápolt legnyomasztóbb tekintélynek is széttörte végre vasbilincseit. Föllázadt ellene nemcsak a vakságában is sokszor helyes úton járó és jól sejtő közvélemény, hanem megbotránkozott rajta maga a mindeddig orránál fogva vezetett genfi tanács,

---

[1]) V. ö. „Leveleiben egyiránt tanusitotta messzeható államférfiui eszét s *kedélye ádázságát.*" *Szász*: Kálvin. Bpesti Szemle. XVII. 225.

[2]) Ez volt az utolsó unitár. vértanu angolföldön. (†1697.) *Porter*: Lecture for the Times. 20. és Serv. a. Calvin: 24. — *Wallace*: I. 377.

[3]) V. ö. *Nisard* és *Szász K.* fejtegetésével. *Franczia irod. tört.* I. 313. 314. — *Bpesti Szemle.* XVII. (1878.) 239. 243. 244.

megingani érezvén föltétlen bizalmát prófétája bölcseségében az oly sajátszerű móden nyilvánuló — Krisztustalan kegyesség láttára. Ez általános megbotránkozásnak ad élénk kifejezést az egykorú szabadelvü író éles szemrehányása: „Cur ergo quodam die Dominico frequentissima concione Serveti, qui tum recens erat in carcere, opiniones populo exposuisti et copiose tractasti? *An malebas cum absente pugnare quam cum praesente?*“ . . . „Ipse (Calvin) *eum in carcere absentem quotidianis concionibus ad populum invidiosissime traduxit*“ etc. (*Contra Lib. Calvini.* Edit. 1554 32. 25. — *Porter*: 24. — *Trechsel*: I. 227.)

Isten házának e vakmerő profanalása után a fáradhatatlannak látszó államügyész megint új vádakkal áll elé: most már a *harmadik* vádsorozatot adja be 30 új ponttal Servet ellen. Kálvin munkássága iránti elismeréssel mondhatjuk, hogy mind a 30 megint ujolag csak mind az ő mélyreható elméjét dicséri Saját irnokának (de nem Nicolas mesternek!) kéziratában fennmaradtak ezek is a tanulságra vágyó utókorra. (*Porter*: 24.)

Szept. 1-én ismét megjelent Kálvin a tanács előtt s neki eresztve hatalmas hangját, megint ujabb philippikát tartott a szegény fogoly ellen A tanács megemberelvén most magát, utasitotta prófétáját, hogy czikkenként foglalja irásba terhesebb vádjait, a melyekre ugyanazon formában adhasson Servet is feleletet s mindketten egymásnak ujból válaszolhassanak. Kálvin és Servet a kapott rendelet szerint jártak el. Miután mindkét fél előadta, a mit elmondani kivánt: a tanács magával jó tehetetlenül állt a hittudós tanvélekedésekkel szemben. Egyik oldalon látta a szenvedélytől lángoló fanaticus főpapot s annak gátat nem ismerő vakbuzgóságát, mely mindent elkövetne, csakhogy régi gyűlölete tárgyát összezúzhassa; ezzel szemben a szegény tehetetlen foglyot, a nem régiben még kiváló állásu, nagyhirü és nagytekintélyü tudóst, ki rideg szivtelen ellenfelét a kihült régi barátságra, a hittani és philosophiai elvek szabad, világos és józan felfogására s a szenvedő elhagyottakat gyöngéden felkaroló Krisztus felebaráti szeretetére és mindent megbocsátó irgalmára emlékeztette. Valóban a lehető legválságosabb fordulópontra jutott az ügy; annál inkább, mert politikai párt-szenvedélyek is kezdtek belévegyülni. Az egyik fél, a franczia szökevények pártja: a Kálvin-párt kész volt a megbotránkozás kövét eltenni láb aló minden áron, csakhogy félelmes vezérének kedvét tölthesse. A másik fél, az őslakosok pártja, a libertinek, vagy „Kálvin kutyái,“ mint magokat az ő „Kain“-jok iránti gyűlöletből nevezték, már csak Kálvin ellenére is szerette volna Servetet mindenkép megszabaditani. A kétfelé huzó tanács sokáig nem tudta, mitevő legyen. Végre is, hogy lehetőleg mindkét félnek egyaránt igazat adjon, circumspectus bölcseséggel azt végezte: meg kell tudakolni több protestáns egyház és világi hatóság részrehajlatlan itéletét és útbaigazitó tanácsát e nehéz és sokféleképp öszszekuszált ügyben.

Kálvin mód nélkül felindult, midőn tudtára adták e határozatot, mely a mellett, hogy reá nézve veszélylyel járt, gyűlölt ellenfelének is módot és időt engedett a menekülésre. Ámde még az ő mindenható befolyása sem változtathatta meg immár azt, a mi min-

denek fölött igazságosnak tetszett s a mi Genfnek szokott gyakorlata volt évek óta fontosabb és kétesebb ügyekben. (*Rérész*: 62. 67. 168. stb.) Elkészitette tehát most már a tanács rendeletére és nem saját jó szántából a *negyedik* rendszeres vádsorozatot, mely 38 új czikkelyből állott s melyet a szükséges tekintély kedvéért aláirt egyházának valamennyi lelkésze.

Érdekes, hogy e negyedik rendbeli vádakat franczia születésü tudósunk ki egy hangot sem tudott németül, most a tudósok nyelvén, latinul, volt kénytelen kiállitani; mert a szövetséges német egyházakat csak nem kényszerithette reá, mint a keze alatt nyomorgatott boldogtalan spanyolt, hogy e szoros megfontolást igénylő s messze kiható ügyben francziául tárgyaljanak. A szegény Servetre, a ki latinul szintén sokkal jobban tudott, mint a Kálvin nyelvén, az eddigi törvénykezés folyamán e gyöngéd figyelem természetesen nem lőn kiterjesztve. (*Trechsel*: I. 241—243. V. ö. 285—320.)

Az új czikkek a „*Christianismi Restitutio*" körül forogtak, felölelvén belőle mindazt, mit a nagy reformátor sérelmesnek talált a „*Keresztyén Institutio*" versenytársában.[1] Servet válaszai rövidek voltak. Némely pontot elismert s részben vagy egészben igazolt; másokat elvetett, mint igaztalant. Azonban mind feleleteiben, mind a hozzájuk adott előszóban vádlójáról oly hangon nyilatkozott, melyet Kálvin dölyfös lelke (haughty spirit) meg nem bocsáthatott. A Sorbonne tudósaihoz hasonlitotta őt, a kik kárhoztatnak a nélkül, hogy okát adnák miért; a ki oly dolgokról is tudós képpel beszél, a melyeket önmaga legkevésbé sem ért s a ki csak azért ölti fel az orthodoxia köpenyegét, hogy embertársát tőrbe ejthesse és halálba űzhesse: gyilkosa felebarátjának és Simon magus tanitványa. (*Porter*: 25.)

Kálvin nagy ügyességgel tette meg rá a maga észrevételeit. Servet e viszonválaszokra már csak a legnyiltabb megvetés hangján felel. Nem egy visszavágása csupán a papirszélzetre irott „*mentiris*" szóból áll. Az utolsó fejezetben Kálvin megjegyzésére, hogy ő csak egy mutatványt ad Servet tévelygéseinek megmérhetetlen sokaságából, e bosszus felsóhajtásban tör ki a sokat zaklatott rab keserüsége: „Oh, vajha nekem is meg volna engedve, hogy egy sorozatot állitsak össze a te tévelygéseidből!" Egyik vád bünei közé sorolja, hogy a szabadakarat felőli vélekedésében Pelagianus, vagyis a katholikusokkal tart. „Kálvin pedig Simon magussal egy gyékényen árul," állitja Servet. „Azért tehát minden valodi keresztényt kárhoztat: az apostolokat, az apostolok tanitványait, az első ker. egyházak tanitóit és mindenki mást. Mert senki sem tagadta meg teljesen a szabadakarat létezését, kivévén az egy Simon magust." *Kálvin* vádja szerint Servet a tökéletes elégtétel tanában a katharok mellett áll. *Servet*: Hazudsz!

[1] Hogy mennyire helyes e felfogás, lásd a halálos itélet 8-dik pontját. *Rérész*: Kálvin élete. 190. V. ö. Bpesti Szemle. XVII. 238. — Bock, Mosheim, Artigny, Stähelin, Rilliet Servetet Kálvin mellé állitják; Tollin, Porter, Gordon, Simén, Szilágyi és Szász K. fölébe helyezik.

Kálvin: Servet eltörli az Isten törvényét; az életnek más szabályát nem adván, minthogy kiki saját belső sugallatára hallgasson. *Servet*: Hazudsz! *Kálvin*: Servet eltörli a hit általi megigazúlást jó cselekedetek nélkül. *Servet*: Hazudsz! *Kálvin*: Servet megfosztja a patriárkákat minden lelki kegyelemtől, mintha csak disznókként hizlaltattak volna a földön.[1] *Servet*: Hazudsz gaz ficzkó! (Mentiris nebulo pessime. *Porter*: 25. — V. ö. *Trechsel*: I. 245—248.)

Távol legyen tőlünk helyeselnünk e kíméletlen durva kifakadásokat. A két Révész megbotránkozik rajta s mi lelkünk mélyéből sajnálkozunk azon, hogy Servet bármi csekély okot is szolgáltatott nékiek e megbotránkozásra. Ha netalán tán igaztalan avagy kevésbé igaz vádakkal illették, a XVI. sz. finom udvariasságának nyelvén (hisz sokat tanulhatott volna e részben a *franczia müveltségü* Kálvintól!) eléterjeszthette volna illendő bocsánatkérések között talán nem épen egészen minden alap nélküli s némi meghallgatást igénylő szerény aggodalmait . . . Az „elfogulatlan" történetbuvár ily jelenetek láttára csak ugy itélhet, hogy Servet e szenvedélysugalta tettével szintoly Krisztus méltatlan tanitványának mutatta magát, miként mindvégig az ő szivtelen inquisitora. Annyi ugyan igaz, hogy a názáretinek csaknem emberfölötti erejét a méltatlanságok türelmes elviselésében *Sokrates* és egynéhány rajongó kivételével csak igen kevés ker. jellem birta megközeliteni. Másfelől az is igaz, hogy a hitbuzgó és mód nélkül leleményes genfi diktator lenézőn tekinthetett az orthodox keresztény, a genfi tűzhalom felállitásában a Gabbatháról oly habozva itélő együgyü és babonás római helytartóra. A genfi kissebb tanács is Kálvin kezében a jeruzsálemi főtörvényszék tökéletesitett utánzatának tünik fel előttünk. Mig ugyanis a hitvédő zsidó orthodoxok kezökbe kapott eretnekjöket, az egyszerü falusi rabbit, rövid fél nap alatt eltették láb alól: addig a genfiek az ő egyedüli igaz tudományuk példás büntetésre szánt ócsárlóját immár egy egész hónap óta sanyargatták válogatott kinzásokkal és embertelenül kegyetlen eszközökkel. A ki egykor a párisi egyetemen főrangu, legmiveltebb hall-

---

[1]) Ez utóbbi vád megértésére álljon itt Kálvin tanitásának egyik „fő czikkelye":

Minden ember, a kit Isten világkezdetétől fogva az ő népe közé felvett, ugyanazon törvénynyel és tudománynak kötelével, a mely mi köztünk most javában vagyon, volt az Istennel összeköttetve . . . Nyilvánvaló, hogy soha a hitnek és isteni félelemnek az Isten népében semmi egyéb regulája és mértékzsinorja nem volt, mint az, mely minálunk vagyon. De mivel az ó- és új-testamentumnak különbségéről gyakorta sok értetlen szók forognak, a melyek a tudatlan olvasót kételkedésre vihetnék, e kiváltképen való helyet e dolog tüzetesebb megvizsgálására rendeljük. Kényszerit bennünket erre a szörnyü csudálatos tökéletlen Servetus és az anabaptisták közül némely dühösködők, kik nem különben értenek az Izrael népe felől, mint valamely disznócsorda felől, u. m. a kik e földön minden mennyei hallhatatlanságnak reménysége nélkül hizlaltattak légyen. *Instit.* II. kv. 10 : 1.

Kálvinnak tehát épen ugy, mint barátjának, a tudós Melanchthonnak, fogalma sem volt a vallásfejlődésről. (V. ö. *Instit.* I. kv. 13 : 10. és 14: 9. 19. stb.) De sőt épen veszedelmes irányu eretnekségnek tartotta a vallásbölcsészetet, melynek Servet egyik alapvetője volt.

gatóságnak adott keresett leczkéket a földrajzból és mathematikából, annak most az Alpesek egy félreeső sötét odujában, szurtos iparosok és pöffeszkedő szatócsok megvető bámészkodása között kellett napról-napra untalan hallania a ráuszitott papság faggató keresztkérdéseit és igaztalan ráfogásait,[1] a kiknek lelketlen vezéréről napnál világosabb, hogy ő neki irodalmi vetélytársa és engesztelhetetlen ellensége. Nem lehet csodálni tehát a beállott sajnos végeredményt, hogy t. i. a nyomorult fogolynak fogyatkozó életerejével egyaránt tünedezett lélekjelenléte is s maga nyujtott növekedő kétségbeesésében a fejszének ujabb nyelet, melylyel a „legnagyobb reformátor" az ő elviselhetetlen kinjain elvégre megkönyörüljön.

Szept. 15-én készült el a svájczi egyházak részére megrendelt irásbeli felelkezés. Ugyane nap Servet ujabb esedező könyörgést nyujtott be biráinak. Panaszolt arról, hogy alsó ruházata rongyokra szakadt; hogy neki nincs semmi mellénye: inge is csak egy van, az is rossz. Fehérnemüjét nem tudta változtatni, a mióta fogságra vetették. Felfalják őt a férgek. Mintha csak az lenne czélja üldözőjének, hogy elrothaszsza őt börtönében. (*La Roche*: 120. 121. — *Dyer*: 182. 183. — *Porter*: 27. — V. ö. *Révész*. 186.)

Megfontolásra méltó, hogy Servetre még mind eddig semmi vétség világosan rábizonyitva nem volt: Kálvin hivei tehát őt még mindig a *könnyü* vizsgálati fogságban tartották. Meg is rendelte a tanács most, egy hónap multával, hogy a fogoly kapjon ingeket és más fehérnemüt az ő saját költségén. De Kálvin nem találta méltónak a makacs eretneket ily tulságos kegyelemre és a humanus rendelet csak papirosan maradt. Még okt 10-én is hiában panaszol Servet, hogy a rendeleteket az ő tisztában tartásáról nem veszik figyelembe. Az ő állapota most mostohább, mint valaha volt. A hideg is nagy gyötrelmére van, sérvben és bélgörcsökben (colic and rupture) szenvedvén, a melyek más oly nyomoruságokat hoztak reája, a miket szégyenl megirni. „Az nagy kegyetlenség," fakad ki elkeseredetten, „hogy nekem még mondani sem szabad, nemhogy megszerezni lehetne, a mire szükségem van!" (*Audin*: Vie de Calvin. II. 277. — *Galiffe*: Notices Généalogiques. III. 442. — Impartial hist. of Servetus: 128. — *Porter*: 27.)

Szept 15-ére készült el Kálvin és Servet végső vitairata; de egy hét is eltelt azután, mig az egyes egyházak számára lemásoltatták. Kálvin a mily hevesen ellenezte eleinte ez eljárást, mint ellene irányuló bizalmatlanságot, oly ügyesen használta fel az igy megnyert időt és oly leleményes ügyességgel húzta keresztül a cir-

[1]) Az tökéletesen igaz, mondja Porter, hogy Servet sohasem használta azokat a kifejezéseket, a melyeket Kálvin tulajdonit neki s nem is védte soha senki ellenében azokat. Az is viszont alig lehetséges, hogy Kálvin öntudatlanul tévedett volna mindazon állitásaiban, a melyekkel iratait Servet ellen megtölti., *Servetus a. Calvin*: 25. — V. ö. Servet szept. 22-én kelt panaszával Trechselnél: (Kalvin) sey ein falscher Ankläger . . . was aus seinem lügenhaften und böswilligen Berichte über seine, nemlich Servets, Schriften genugsam erhelle. *Die protest. Antitrin.* I. 252.

cumspectus tanácsbeliek számitását. Levelekkel és szóbeli utasitásokkal ellátott követeket küldött jó előre a svájci egyházak főbb papjaihoz, megbizván őket ügyének keresztülvitelével és megnyerni igyekezvén, mint jó barátait, a maga részére Servet ellen. Elismeri e szomoru fogást maga Beza is; megemliti Henry, sokkal nyiltabban Rilliet: csupán csak a mi debreczeni történetirónk hallgat róla s Szilágyitól sarokba szoritva is csak annyit vall, hogy ő a maga részéről nem lát legkissebb erkölcsi nyomást sem azokban a levelekben.

Sulzer bázeli pap levelét mutatványkép szórúl-szóra közli Porter Beza után. Itt mi inkább csak főbb vonásaiban adjuk. Itéljen felőle maga a pártatlan közvélemény:

— Legelől előadja tájékoztató bevezetésül Kálvin Servet dolgait, a kit egykor Butzer maga is (Sulzer nagy embere!) kárhoztatott s a kit Vienneben végre szerencsésen lelepleztek (nem tudatja *miként!*) és a ki négy havi bolyongás után egy rossz órában Genfbe jött s itt Kálvin inditására börtönbe került: mert ő kötelességének tartotta ártalmatlanná tenni „ezt a makacs és kormányozhatatlan embert, nehogy a ragály tovább terjedjen. Mi látjuk, folytatja Kálvin, mint jár-kel szabadon a hitetlenség; mint támadnak folyton új meg új tévelygések; mily nagy a hanyagsága azoknak, a kiket Isten karddal fegyverzett fel az ő neve dicsőségének megbosszulására Mialatt a pápistaság oly heves és erélyes védelmezője az ő babonás hitének, hogy bőszülten dühösködnek az ártatlan vér kiontásában: a ker. hatóságoknak szégyenleni kellene, hogy ők épen semmi bátorságot sem mutathatnak a bizonyos igazság védelmezésében. *Megvallom, semmi sem volna valami összeférhetetlenebb, mint utánozni részünkről az ő zabolátlan dühösségöket*: de van határa a mérsékletnek is, nehogy a hitetleneknek szabad legyen tetszésök szerint okádni akármiféle káromlásaikat is az Isten ellen, mikor van hatalom megakadályozásukra." Ennél az embernél három dolog a kiváltkép megfontolandó: mily szörnyü tévelygésekkel rontotta meg az egész vallást, felforgatván eszelősködésével annak igazi alapját és fő elveit: mily makacsul viselte magát és *mily ördögi büszkeséggel vetette meg minden intésünket s mily gőggel védelmezte álmadozásait mind e mai napig*. Nem átallta e szent embereket, Capitót és Oecolampadiust [1] az ő szövetségesének vallani, s mikor az utolsónak leveleit mutattuk elé, csudálkozva mondta: ugyan hogy térhetett el előbbi vélekedésétől. „*Ámde reménylem, lesz gondod rá, hogy lefesd istentelenségét ennek az embernek oly dicsőitő beszédekkel, a mint épen megérdemli, — én nem mondok többet* . . . Csak azt az egyet kivánom még tudatni veled, hogy a városi tisztviselő, a ki kezedhez adja levelemet, *egészen helyes gondolkozásu ebben az ügyben és kivánatos, hogy legalább is ne kerülhesse el azt a véget, a melyet mi óhajtunk és reménylünk számára. Én szeretném, hogy a te régi tanitványaid is ugyanezen szellem által lelkesitve legyenek.*" A francziaországi dolgokról semmi újat sem irhatok, kivéve azt, hogy múlt szombaton *három*

---

[1] Mindkettő bázeli tudós. Utóbbi Sulzer elődе, előbbi akademiai tanár és krypto-unitárius. *Bock*: II. 302. *Wallace*: I. 400.

20*

kegyes testvért égettek meg Lyonban. Az ország más részében is *hasonló lángok lobognak; nincs is semmi remény kialvásukra.* Geneva, 1553. szept. 9. (*Porter*: 26.)

Sulzer kedvetlenül fogadta Kálvin „buzditó levelét.“ Nem is irt a bernieknek, hogy lelkesitse őket Servet ellen, *mint régi tanitványait.* E tisztet Kálvin minden jóban barátja, Bullinger vállalta el. Kálvin már szept. 7-én irt Zürich nagytekintélyü lelkészének, bizalmasan beavatván őt a legszükségesebb teendőkbe.

— Közelebbről a mi tanácsunk Servet tanitásait odaküldi hozzátok, hogy megtudja, mint vélekedtek felőle. *Mi ellenünk* okozták néktek e fáradtságot, mert olyan fokára jutottak a dühnek és őrültségnek, hogy gyanuval fogadják, akármit mondjunk nékiek. Ugyhogy ha *én* azt állitanám, hogy délben világosság van, még azon is kezdenének kételkedni. *A többit* a mi testvérünk, *Walther ur, fogja neked elmondani . . .*

Ez a Dominus Gualtherus kétségkivül jóérzelmü és igen megbizható kálvinista uraság volt, éppen veje lévén Bullingernek. A hatalmas zürichi lelkész egy hét mulva válaszolt Kálvin levelére. E válasz teljesen kielégithette várakozását.

— Aggodalommal és nyugtalansággal tölt el engem, a mit Walthertől hallottam. Az Ur a genfi tanácsnak a legillőbb alkalmat ajánlotta az eretnekség rút gyalázatának magától és az egyháztól elháritására, midőn kezeikbe szolgáltatta ezt a spanyol Servetet . . . Ha a te tiszteletes tanácsod kiszolgáltatja néki azt, a mi illendő egy czudar istenkáromlónak, az egész világ meg fogja látni, mint gyűlölik az istenkáromlást a genfiek, mint üldözik a makacs eretnekeket az igazság kardjával és készek megbosszulni az isteni felség dicsőségét. (*Porter*: 26. 27. — *Trechsel*: I. 250. 251.)

Bullinger levele 1553. szept. 14-én kelt: tehát akkor, mikorra még el sem készültek a vádló és vádlott közti vitairatok, nemhogy elküldve lettek volna. Csak okt. 28-án, egy nappal a kivégzés után, ir Bullinger Kálvinnak, hogy mind Servet könyvét, mind a genfiek reá tett válaszát küldje el neki, hogy a lefolyt ügyet ő is megismerje. (*Trechsel*: I. 265.) Látni való, hogy az elcsüggedt Servetnek némileg igaza volt, mikor nem sokat várt a Kálvin ellen alkalmazható komolyabb theologiai érvektől.

Szept. 15-én megujitotta Servet régi kérését, hogy ügyvédet fogadhasson maga mellé, látvan, hogy vádlójának megengedték, a kinek pedig talán kevesebb szüksége volt reá. Ugyanekkor azt is kijelentette, hogy ügyét a kétszázas nagytanácshoz kivánja fölebbezni. Birái még csak feleletre sem méltatták: nemhogy ellátták volna jogos kérését. (*Porter*: 27. 28. — *Trechsel*: I. 244. 245.)

Szept. 22-én végre egy utolsó kétségbeesett kisérlethez folyamodott, hogy veszendő ügyén valamit lendithessen. Aznap küldték el perét a szövetséges városokba. Servetnek valamelyik jóakarója megsughatta, mily jó volna Kálvint elszoritni a szomszédos hatóságok informálásától. Sőt, ha Kálvin fogságba kerül, a városban ellene nyilatkozó hangulatot könnyü volna megbuktatására fölhasználni. Innen

eredhetett az, hogy a fogoly tudós megpróbálkozik most a Kálvin szerepével. Vádlevelet ir a tanácshoz, melyben kéri, hogy ellenfelét is fogságra vessék, mig az ő ügye valamikép el nem dől. Genfi jogszokás szerint „*poena talionis*" alatt vádolta Kálvint azzal, hogy méltatlan állása tisztére, mivel főbenjáró panaszt emelt hit dolgában minden jog ellenére; a mellett hamis vádló, a kinek rosszakarata eléggé kitünik az ő müveiről beterjesztett hazug rágalmakból.

Hat kérdést is mellékelt e keresetlevélhez, a melyek szerint Kálvint kihallgatni kérte viennei árulása felől s ha a bünöst elitélik s számüzik a városból, a mint megérdemli: vagyonát itéljék neki, mint csekély kárpótlást azokért a tetemes javakért, a miket Vienneben és Genfben Kálvin feladása következtében tőle lefoglaltak. (Mosheim után *Trechsel*: I. 251. 252. — *Porter*: 28.)

Mind Trechsel, mind Révész bevallja, hogy Servetet e lépésre a csak imént legyőzött libertinpárt csábitotta. Hozzájárult a sikerrel kecsegtető külbefolyáshoz még az élethez való természetes ragaszkodás is. Ámde Kálvin tekintélye sokkal erősebben állt, hogysem a börtönbeli rab ellene valamit tehetett volna. Ugy látszik, tiz év előtti számüzetése és visszahivatása óta csak egyedül Kálvinnak volt jogában a genfi hatóság előtt tetszése szerint vádaskodni: mig ő ellene panaszt a genfi tanács csak a legritkább esetben vett föl, — kétségkivül azért, hogy tudós prófétáját el ne vonják tudatlan rágalmazók üdvösebb tanulmányaitól. Szintugy történt ez most Servet merész fölléptére is, kinek kérelmét egyszerüen *ad acta* tették. Pedig mily érdekes jelenetet nyujthatott volna Trie kihallgatása és mily tanulságos látvány lesz vala a leleplezett „kegyes" Kálvin, a ki kész volt kezet nyujtani a kath. inquisitiónak, vagy az ő szavai szerint akár Beliálnak is, csakhogy a tudományának ellenmondót — legyőzhesse.

Bullinger ezalatt eljárt ügyesen és kellő óvatossággal a reá bizott nehéz feladatban. Zürich tanácsával már okt. 2-án megiratta a Servet ügyében kivánatos feleletet s lelkésztársai megerősitő vélekedésével együtt tüstént szétküldötte, bizonyára okulás végett, a szövetséges városok hangadó embereinek. Örvendtek a zürichiek Bullingerrel együtt nagyon, hogy az isteni gondviselés mily kiváló jó alkalmatosságot nyujtott a szabad svájczi egyházaknak a régóta fenforgó eretnekség gyanujának elháritására; a tőrbe került eretnek megbüntetését azonban a genfi tanács bölcseségére bizták. Jóval többet ért ennél Kálvin czélzatos földicsérése, (auf höchst lobende und empfehlende Weise, mint a jó Trechsel mondja), a mi végtelenül jól esett Kálvinnak e nehéz időben, mikor mesterkedése könnyen minden eddigi sikerének nyakát szeghette volna. Annyira elragadta e méltányló gyöngéd figyelem, hogy később is alig győz eleget hálálkodni Bullingernek érte. Annak az igen jeles ajánlásnak, irta többek közt, melylyel minket fölékesitettetek, megvolt a *jókra* a maga hatása. (*Trechsel*: I. 254.)

A schaffhauseni várostanács nem akart elmaradni a zürichiektől s azért már okt. 6-án hozzá állt a Bullingeri bölcs itélethez. A berniek ugyanekkor kiváncsian tudakolták papjaiktól, mint kell vé-

lekedniök Servet vélekedéseiről. Isten szolgái, élve a kedvező alkalommal, annyira ráijesztettek jámbor hiveikre, hogy a spanyol ugyancsak rosszul járt volna, ha netalán véletlen kezeikbe kerül. A berni tanács a kapott *szent leczke* hatása alatt erélyes hangon utasitja a szavára mindig sokat adó genfieket: legyen kellő gondjuk arra, nehogy hanyagságuk miatt városukból az eretnekség ragálya hozzájuk is elterjedjen. A berni lelkészek kisérő felelete nagyjában szintén megegyezett a Bullinger itéletével: azonban egy evangeliumi szellemü intés volt hozzáfüggesztve, mi hihetőleg csak véletlenül maradt ki a debreczeni törtenetiró nagy munkájából.

— Mi kérjük az Istent, hogy titeket ugy lásson el az okosság, tanács és erő lelkével, hogy mind ezt a csapást az ekklézsiától, a tiétektől ugy mint a másokétól, távoltartsátok és *egyszersmind semmit se tegyetek olyat, mi egy ker. hatósághoz illetlen volna.* (*Bock*: II. 369. — *Trechsel*: I. 255.)

Legtovább késett a bázeliek felelete, bár a Lutherhez szító Sulzert nemcsak Kálvin, hanem maga Bullinger, sőt emennek fölkérésére a berniek fő prédikátora, Haller, is intette a gyors és kedvező válaszra. Végre okt. 18-án kiállitották a zürichi minta szerint Kálvin dicséretét s a spanyol gonosztevőt minden áron megtériteni javasolják, vagy ha megjavulni, azaz: kálvinista lenni nem akar, fogságban kell tartani őt az Urtól nyert hatalomból, hogy ne háborgassa ezután is Krisztus egyházait. (*Mosheim*: Neue Nachrichten. 77. 78. 105. 106. — *Trechsel*: I. 255. 256. — *Bock*: II. 369.)

Látni való, hogy mindezek után le kell szállitanunk egy kissé a debreczeni történetiró értesülését, a kinek hiteles felsorolása szerint mind a négy város egy vagy más formában Servet kivégzésére szavazott, sőt ugyanegy időben „több tekintélyes egyes tudósok is csatlakoztak e kárhoztató itélethez és senki nem volt, ki engedékenységről és kegyelemről szólott volna" (*Kálv. élete*: 187. 188.) Nemcsak Révészünk téved itt a tudvalevő okok miatt; maga Szilágyi F. is tévedt Barni után, ki szerint Bázel örökös fogság helyett halálos büntetést javallt. Sőt téved e ponton legnagyobb sajnálatunkra maga a legtudósabb Kálvin is mind Farelnek küldött tudósitásában, mind később Servet emlékezete ellen irányzott nagyszerü müvében. Ő persze nem olvashatta a részrehajlás nélkül itélő öreg Bock jóakaró figyelmeztetését, ki a fennebbieken kivül támaszkodva még Haller, berni lelkész, egykoru tanuságára, nem átallja kimondani: „*A veritate hinc alienum est*, quod Calvinus in *opusculis Theolog.* pag. 724. perhibet: *omnes Helveticos Theologos morte dignum iudicasse Servetum.*" (*Hist. Antitrin.* II. 370.)

Kálvin és Révész állitásaiban csupán annyi a történelmi igazság, hogy a fölkért (hozzá tehetjük: és megbizott) svájczi hatóságok a Kálvin személyének ore rotundo magasztalása mellett hangosan kárhoztatták Servet nézeteit és a genfi tanácsot többé-kevésbbé nyiltan arra unszolták: engedjen szabad kezet prófétája keresztényi lelkületének, hadd bánhassék el az ő Istenétől sugallt belátása és legjobb lelkiismerete szerint a kezébe került megátalkodott eretnekkel.

És Kálvin nem is késett tüstént fölhasználni a nyujtott kedvező alkalmat az ő ismert kegyességének napnál fényesebb kimutatására.

Kezében tartván a kartársaktól kinyert „hü és szent feleleteket" (*Trechsel*: I. 256.) csakhamar kivitte a szövetséges városok tekintélye előtt meghajló tanácsnál, hogy Servet ügye ujból fölvétessék és a döntést mondják ki az ő 10 hét óta tartó istenes zaklatásainak megfelelő szellemben.

Kálvinnak e végczélja már eleitől fogva világos volt. Mi igazán nem tehetünk arról, hogy többször felhozott történetirónk ezt sehogy sem tudta meglátni. Emlékezzünk csak vissza Kálvinnak Viret és Farel előtt 1546-ban tett halálos fenyegetésére. Az alkalmas időben reá következő viennei árulásra. Mindjárt utánna a gyanus genfi utasnak vasárnap történt letartóztatására. Azután a fölbérelt Nicolas mester előállitására s a szent consortiumtól tüstént megindított főbenjáró perre: „ad capitale iudicium poenae talionis se offerens", mint maga a legavatottabb tudósitás előttünk elárulja. Az igaz, hogy később a Kálvini kegyesség azt is igénylené, hogy ő soha valamikor a Servet élete ellen a legkevésbbé sem tört; a büntetés neméről sem magán körben, sem nyilvánosan egy szót se szólt. (*Porter*: 52. 67. 68. — Def. orth. fidei. 6. s. 35.) De e merészen nyilatkozó orthodox igazságérzet utjában a fennebbieken kivül is még nem kis nehézségek állanak. Az p. o., hogy épen maga a „legnagyobb reformator" megtalálta irni 1553. aug. 20-án Farelnek: „Reményli, hogy Servetet halálra itélik; de enyhiteni kivánja a büntetés kegyetlenségét." [1] (*Porter*: 67. 68.) Aug. 26-án meg a frankfurti papoknak adja hirül: „a mint ő reményli." Servet nemsokára „elnyeri büntetését." (*Porter*: 68.) Szept. 9-én ezt irja Sulzernek: „Kivánatos, hogy Servet legalább is ne kerülhesse el azt a véget, a melyet mi óhajtunk számára." (*Porter*: 26. Okt. 25-én pedig, tehát egy héttel a várva-várt feleletek megérkezése után ily prófétai lélekkel jósol Bullingernek: „Még nincs tudva, mit fognak mivelni ezzel az emberrel. A menynyire én sejtem, holnap elitélik őt és a következő napon kiviszik a vesztőhelyre." (*Porter*: 29.) Okt. 26-án már Farelt is hiven tudósitja a meghozott halálitéletről (*Trechsel*: I. 257), *a kit azonban már okt. 14-én fölkért, hogy a kivégzendő áldozat mellett az utolsó lelki szolgálatot elvállalja* s ő vagy Viret ne mulaszszák el támogatni őt a legkritikusabb napokban ellene föltámadható népbosszu ellen. (*Trechsel*: I. 259. — V. ö. ***Révész***: 142. 154.)

Méltóan fejezi be e szomoruan érdekes levelezést, Kálvin következő tudósitása: „A *kómikus* Caesar (Perrin) három napig beteg-séget szinlelve utoljára mégis feljött a tanács elé, hogy *ezt a gonosz-*

[1] Farel aug. 8-án következőkép válaszol: Csudálatos intézkedése az Istennek, hogy Servet éppen ide jött. Tudom megbánhatta ezt, de már későn. Valóban nagy dolog lesz, ha ő mint igaz bünbánó hal meg s csak egy halálon megy keresztül az, ki 10,000 halált megérdemel. Mikor kevésbbé kegyetlen nemét kivánod részére a büntetésnek, baráti szolgálattal lész oly egyén iránt, *a ki neked a legnagyobb ellenséged volt.* (*Wallace*: I. 441.)

terőt a büntetéstől megmentse. Mert nem szégyelte sürgetni, hogy e vizsgálat a kétszázakhoz fölebbvitessék. Mégis minden ellenmondás nélkül elitélték őt. Holnap viszik a vesztőhelyre. Rajta voltunk, hogy a halál nemét megváltoztassuk, de hasztalan. Miért nem sikerült, majd szóval tudatom" Farelhez. Genf, 1553. okt 26. (*Trechsel*: I. 257. 258.)

Vajon miért ellenezte oly állhatatosan Kálvin, hogy Servet ügyét a nagy tanács elé vigyék, a hová pedig (ha ugyan erről lehet itt szó!) jogszerüleg tartozott volna. Kivehető az ok saját szavaiból; de megadja a felvilágositást elég őszintén egyik honfitársa is: a jövevény diktátor a genfieken a franczia szökevények szavazata által uralkodott s ez idegenek csak a kissebb tanácsban voltak biztos többségben. Tehát ha Servet ügyét a nagy tanácshoz sikerül vinni, ott minden bizonynyal megmenekül. (*Nisard*: Franczia irod. tört. I. 298. 300. — *Trechsel*: I. 244. 245. — V. ö. az ügy jogi oldalára nézve *Porter*: 42.)

Es vajon miért óhajtotta volna oly állhatatosan enyhiteni a büntetés kegyetlenségét a kegyes reformator s az iszonyu tűzhalált pallosra — lágyitani. Megfelelhetünk e kérdésre is ép oly világosan. Mert e feltünő kegyesség is félreismerhetetlenül rá vall arra a „csodálatos ép és jó érzékre", melyet oly sokan még ma is bámulnak Kálvinban. Aligha volt ugyanis a XVI. sz.-i Európának, a kath. inquisitorokat ideszámitva, könyörtelenebb embere a genfi zsarnoknál. De még az ő vakbuzgó fanatizmusa is visszaborzadt a fenyegetőn feltünő Nemesis láttára. Ha Servetnek egyszerüen csak fejét veszik a szokott genfi vérpadon, halálesete rögtön elenyészik a genfi áldozatok hosszu sorában s nem akad a világon senki oly vakmerőn kiváncsi, a ki a bünösnek kikiáltott eretnek gonosztevőt számon kérje valaha a kegyes Isten emberétől, „kinek kezéről a legjobb polgárok vére párolgott." (Lásd *Kérész*: 139. — V. ö. *Bpesti Szemle*. XVII. 234.) Mig ha kath. inquisitio módja szerint vesztik el, nincs a világnak oly magas Montblancja, mely a szokatlan protestáns máglya fellobogó lángját a kiváncsi Róma szemei elől elrejthesse. Nagyon is félő volt, hogy a feltámadó Jura szele lerohan a borzalmas tűzrakásra s a felragadt sziporkát ráhavazza a szomszéd Tridentben zsinatoló kath. egyházi atyákra és a kiszenvedt vértanu hamvait szanaszét hordja Olasz- és Németország sik térein. Ámde az együgyü genfi tanács ebben az egyben nem engedett még saját prófétájának sem. A kevésbbé finom érzékü városatyák nem akartak alább állani az oly sok izben feldicsért s példaképen elébök állitott lyoni kath. inquisitiónál. És Kálvin három napi izgatott tanácskozás után végre is engedett: kénytelen-kelletlen meghajolt a fölidézett kérlelhetetlen fatum előtt. „Rettenetes következetességü" reformátorunknak mit volt mit tennie, kedvetlenül is megbarátkozott, bármennyire is visszariadt előbb, az általa gerjesztett protestáns máglya tűzével. És fellángolt a champelmezei „*lassu tűz*", mely oly kirivón rávilágitott a sötét háttérben lefolyt borzalmas drámára s mely fojtó füstfellegével lassan-lassan elboritotta a „legnagyobb reformátor" élete összes sikerét. (V. ö. *Porter*: 52. 53.)

Porter szerint az itéletet csak okt. 27-én, a végrehajtás reggelén, adták tudtára a szegény fogolynak. Talán számitottak arra, hogy a hirtelen rá szakadó végzet megtöri a spanyol kevélységét annyira, hogy visszavonja vakmerő tévelygéseit, készséggel elfogad mindent: sőt aláir a genfi lelkészek egyedül üdvözitő hitének is. Maga Kálvin jegyezte fel gondosan számunkra az oly véletlen lesujtó hir hatását. Mikor a két hónap óta élet-halál közt reménykedő szegény rabnak értésére esett, hogy közel utolsó órája: megállt, mint egy kőbálvány, oly némán és mozdulatlan. Majd mélyen felsohajtott. Azután felorditott egy őrülthöz hasonlóan. Végre visszatérvén ereje, bőgni kezdett, mint a spanyolok szoktak: kegyelem, kegyelem! (Ut tantum Hispanico more reboaret: Misericordia, misericordia. *Bock*: II. 371. — *Porter*. 29.) Valóban egy orvos leirása nem lehetne hivebb, mikor betegét az utolsó agoniában megfigyeli; sem egy engesztelhetetlen ellenségé nem szivtelenebb, mikor a rég érlelt bosszu lecsap áldozatára.

(Hatodik közlemény következik.)

KANYARÓ FERENCZ.

Párisi levél.

Páris, 1893. sept.

(Hyacinthe atya hagyománya. — A franczia protestánsok munkássága a XIX-ik században, közölve a Chicagoi világkiállítás alkalmából. Les ouvres du Protestantisme francais au XIX. siècle). I. köt. Páris, Fischbacher.)

Miután Loyson Hyacinthe a párisi gallican egyházban való minden teendőjével felhagyott, saját kifejezése szerint, lelkiismerete és Isten elé állott, mintha a halál pillanatában lett volna, és még egyszer vallomást tett azokról az elvekről, melyeknek életét szentelte. Az általa közölt kis munkának, három része van. A két első már ismeretes: az ő tiltakozása az 1870-iki zsinat ellen és levele a maga házasságáról. A harmadik rész czime: „a halál előtt“, mely igy is kezdődik: „Ez az én véghagyományom.“ Sajátságos, és azt is mondhatjuk szerencsés véletlen, hogy a mikor e munka megjelent, ugyanazon a héten adattak ki franczia nyelven a „Levelei és nyilatkozatai“ a hires müncheni tanár Doellinger abbénak, Hyacinthe barátja és tegyük hozzá, a munkában társának. Ezt egyébiránt megfordítva is mondhatjuk, és épp annyi joggal, t. i. hogy Hyeinthe volt a Doellinger társa. Ez egyszerüen azt jelenti, hogy mindkettő ugyanazon ügyért munkált a maga külön adománya szerint. Tehát természetes, ha itt egymás mellett említtetnek a nagy német tudós és a franczia szónok. Mindkettő ugyanazon téves feltevésben volt, midőn azt hitték, hogy a római egyházat lehet reformálni: mindkettő megütközött a pápai csalhatatlanság elvén, és tiltakozott ellene: s mindkettő ugyanazon megpróbáltatásokon ment át, és ugyanazon anathemákat vonta magára: mindkettő állhatatos volt hitében és kitartott az utolsóig. E két férfi az ó-katholicismusnak két nagy alakja. Mindazonáltal nem akarom itt Doellinger leveleit is ismertetni, melyeket Bonet-Maury tanár fordított le, hanem csak Hyancinthe legújabb nyilatkozatait.

Ez elólegezett véghagyomány nagyszerü nyelven van irva, mint a hogy az ex-carmelita mindig irt és beszélt. Bárminő kifogást

lehet tenni Hyacinthe-al szemben, de azt nem, hogy ő nem volt őszinte. Lehet, hogy ő gyakran csalódott, de a mit tett, azt mindíg lelkiismerete szabadságával és őszinteségével tette. Nála nem található semmi számitás, semmi alkuvás, csak az igazság szüksége, a nélkül, hogy annak a következményei nyugtalanították volna. Sőt az sem bizonyos, hogy vajon számot vetett-e mindíg a következményekkel, melyek az általa felállított elvekből folyhatnak. Ugy látszik, hogy a logikára nem igen nézett, a mint ezt véghagyományából látni fogjuk. Minthogy a katholikus dogmákhoz ragaszkodott, csodálni lehet, hogy mit irt ebben. Ehez hasonlót egy korábbi iratában sem lehet találni. És ez kölönös érdekességet kölcsönöz iratának. De vegyük rendre. Említettem szabadelvüségét. „Tizennyolcz éves koromban, hogy pap legyek, elszakasztottam magamat mindattól, a mit e világon szerettem, s a miről álmodtam. Harmincz éves koromban, hogy barát legyek, elhagytam St.-Sulpice-t, a papok e komoly és kedves családjának helyét. Tizenkét évvel később, feladva sok őszinte, de fájdalmas illusiót, megszakitottam hitszónoki pályámat akkor, midőn teljes siker, mondhatom, fény kisért; leszálltam önkéntesen a Notre-Dame szószékéről, hogy harczoljak nyiltan a legrosszabb caesarismus, a pápai ellen, és a legroszszabb illusio, a baráti rendszer tökéletessége ellen. Kiátkoztak, de én azért katholikusnak maradtam. A pápa elkülönítheti a látható egyháztól, a mely felett uralkodik, de nem a láthatatlantól, melynek Krisztus a feje. Én a végsőig mentem a keresztény szabadság igénylésében és kiátkozásom után három évre megnősültem, papnak maradva. E napon tettem életem legkövetkezetesebb, legbátrabb, s mondhatom a legkeresztényiebb cselekedetét. Hogyha újra kellene kezdenem az életet, ugyanazon lelki állapotok és ugyanazon külső körülmények közt, csak azt ismételném, a mit tettem. Bizalommal viselem a felelősséget a legfőbb biró törvényszéke előtt.“

Ime a szív teljes öszinteségével felmutatva a mult csalfa képei. Ime a becsületes lelkiismeret, mely ellenállhatatlan vonzást érez a szabadság iránt, és a mely a papságban a barát-állapotot tartja a tökéletesség példányának, s ime egy élet tapasztalata után ugyanaz a lelkiismeret arra jön, hogy keserüséggel azt kiáltsa, hogy mindez csalódás, hazugság, de reményét nem vesztve, ekkor az igazságot egy más életben keresi, szakitva a társadalommal, a hol élete lefolyt. Bizonyos nagyszerüséget nem lehet ez élettől megtagadni. Sokan a kik igy kezdettek, az uton megállottak, vagy visszafelé mentek.

Miután Loyson Hyacinthe igy csalódásait és keserüségeit felmutatja, tovább folytatva azt mondja, hogy minden dolgon felül helyezte hazájának és egyházának szeretetét. A következő lapokon Francziaországhoz azt az intést intézi, hogy őrizkedjék a positivismustól és atheismustól. Azután valódi ékesszólással a róm. kath. egyházról szól, melyet azzal vádol, „hogy a lelkekben kioltotta a lélekben és igazságban való imádást, melyet az isteni alapitó örökségképpen hagyott számára, mint az ő vallásának lényegét, és azt gyermekes szertartásokkal, tarka-barka legendákkal helyettesitette, és bucsujárásokkal, ez annyira népszerü dolgokkal, hogy azok inkább pogányok.“ Beszél a munkáról, melyet az őskereszténységhez való visszatérésre nézve tett, az egyházközségekről, melyeket ő alapitott, egyet Genfben, egyet Párisban. . . Valószinü, hogy csalódásnak fog bizonyulni a mit ő az ó-katholicismus, vagy a mint ő kifejezi, a gallican katholicismus jövőjére gondol. Például a mikor ugy látja, hogy a gallicanok és liberalisok sokkal nagyobb számmal vannak a franczia katholikusoknál, mint látszik, és hogy szerencsésnek tartaná rájok nézve, ha a Concordatum eltöröltetnék. Valóban csodálni lehet, hogy ő igy hiteti magát, mikor a tapasztalat eléggé megmutatta, hogy magában Párisban sem tud a gallican egyház a maga forrásaiból megélni. Az istentiszteletek gyakorlása? Mikor ő végzi, mindig nagy számú hallgatóság van, de vajjon, ugy lesz-e, ha más hitszónok lesz. Több mint valószinü, hogy maga is ugy látja, bár nem beszélheti, hogy a párisi egyház mindenekfelett az ő alapitóján nyugszik, és hogyha ő már nem lesz, nem bizonyos, hogy fen fog maradni, annyira, hogy azt a hollandi jansenista egyháznak a gondjaira is bizta. De a legérdekesebb része Hyacinthe atya véghagyományának, kétség kivül, az utolsó, hol a franczia katholikus egyház reformjáról beszél, mely reformnak „ő is akar szentelni nehány évet, mely neki még e földön adatik“. Nagy meglepetést kellett hogy előidézzen a katholikusoknál, maguknál a gallicán katholikusoknál, kik Hyacinthe atyát követik és szeretik, a véghagyományába foglalt theologiai eszméinek olvasása. Némelyek azt mondották erre, „hogy Hyacinthe atya ugy látszik arra az álláspontra ment át, mit a vallási evolutio iskolájának lehetne nevezni.“ Mi magunk mindenesetre távol állunk a kitünő hitszónok által ott kifejezett dogmatikai eszmék legnagyobb részétől. Nem akarja, hogy az ember ugy álljon a mult mellett, mintha a kereszténység lenne az utolsó szó. Ugy látszik tehát a kijelentés nem végződött bé, nem teljes. A judeo-keresztény mult csak kiindulás pont, de a megérkezés pontja az más. „Az első ke-

resztényeknek, ez egyszerü és tanulatlan embereknek s maguknak az apostoloknak is, kik számosan voltak, az Isten nem jelenthetett ki oly igazságokat, melyeket ily kiadású emberek el nem hordozhattak... Mi meg fogjuk őrizni Izrael prófétáinak és a kereszténység apostolainak beszédeit, mind a két szövetség ihletett szentjeinek tanításait, de többé nem fogjuk összezavarni, a mint azt oly gyakran tették, az Isten igéjét az emberi hozzáadásokkal, melyeket a józan kritika naponta felfedez. Bizonyára Isten beszélt az emberekhez, de más emberek által beszélt, kik egy miveletlenebb fajhoz, s hasonlíthatlanul alantabb álló, s némelyek épp barbar korszakhoz tartoztak." Ez távol áll az inspiratio dogmájától, a hogy azt a katholikus egyházban tanítják. És az inspiratio eme fogalmával más dogmáknak a szilárdsága és változhatatlansága meg nem állhat, hanem módosítást kell hogy szenvedjen. És tényleg, a mint látni fogjuk, Hyacinthe atya nem is hisz többé az egyház régi dogmáiban. Tegyük hozzá, hogy ő jó utat tett meg a conciliumoktól és azok tekintélyétől. És itt nem az ujabbkori conciliumokat értem, nem; hanem a régi egyetemes conciliumokat, azokat, a melyek kevéssé vagy éppen nem voltak megoszolva határozataikban.

Tovább menve, Hyacinthe atya azok ellen kel ki, a kik nem akarnak isteni kijelentést látni, csak a bibliában. Nem igaz, mondja hogy minden vallás a kereszténység kivételével értéktelen. „Végre is ne feledjük a tudományt, mely maga is kijelentés, nem kevésbé bizonyos, mint más, és mint más isteni is és emberi is egyszersmind. A különböző egyházak papságai nem vetettek számot ugy, a hogy kellett volna, és igy hozzá jutottak ahhoz, hogy az ész és hit között egy sajnos, és kevéssé alapos ellenkezés teremtessék és tartassék fenn. Fontos tehát, sőt elkerülhetetlen, hogy a mi tanításaink emberi formulái és hiányosságai megjavíttassanak, hittani könyveinkben, szent történeteinkben és theologiai értekezéseinkben, hogy azok a történelmi, földtani és csillagászati, erkölcsi és politikai tudományok eredményeivel összhangba hozassanak." És Hyacinthe atya azonnal alkalmazza is eszméit a teremtés dogmájára, a mint azt a katholikus egyházban még most is tanítják; megmutatja a meghatározott idő és meghatározott tartam szerint való teremtés képtelenségét. Nyitva akarja hagyni a kaput a Darwin-féle nagyszerü elméleteknek. Ugyanazon eszmék világánál az eredendő bün dogmája is annyira módosul, mint a teremtésé: „Ne feledjük, hogy a bün az Isten igazsága, mint az embereké előtt lényegesen és kizárólag személyi; mi nem taníthatjuk többé, hogy egynek a vétke beszámít-

tatik mindenkinek; mi a Genezis első lapjain nem fogunk többé mást látni, csak egy tisztán történelmi elbeszélést." Igy van az örök büntetés dogmájával is, melyben Hyacinthe atya nem hiszen. „Nincs — mondja — örökkévaló pokol, sem ezen, sem a más világon, mert a bölcs és jó Isten ki előre látott mindent, nem adott többé vagy kevésbé hosszú időt a rosznak azért, hogy végül kihozza a jónak fényes diadalát. A dolgokban és az emberekben immanens igazságosság, ez az Isten munkája, és hogy ha ez igazságosság szigorúan bünteti az embert a siron innen és túl, ez mindíg arra van, hogy a vétkest javítsa." Azután a tisztán vallási és theologiai eszméről minden átmenet nélkül a társadalmi eszmére tér át lelkes szónoklatban sóhajtva a földi nyomoroknak és az emberi vétkeknek megszüntetése után. „Nyissátok ki e társadalmi poklot, minthogy a más világi ugy is zárva van, és mindíg ugy marad!

Emeljétek fel a vétkeseket, a foglyokat. Bátoritsátok az őszinte megtérésben, az erényben, s következőleg a becsületben való megerősődésben! Teljesitsétek végül a Mester szavát, megelőzve itt alant az Istenországában a büszke és képmutató farizeusokat!" Végül pedig ezeket mondja: „Erkölcsi és társadalmi megujulás vallási megujulás által: ezek az én végszavaim, *verba novissima*. Az őszinte lelkek arra vannak szánva, hogy egy napon ugyanazon vallásban találkozzanak, és akkor nem lesz, ismétlem még egyszer az evangeliummal, itt vagy másutt, csak egy sereg egy pásztor alatt. Ez az én véghagyományom."

Mindez nagyon szép és nagy szívre mutat. Ezek egy katholikustól, a milyen Loyson Hyacinthe, bátor nyilatkozatok, a melyek merészeknek látszhatnak az orthodox protestánsok nagy része előtt is. Tény, hogy Loyson Hyacinthe korábbi irataiban semmi sincs, a miből előre lehetne látni a tartalmát az ő véghagyományának. És ez uj lapok, e legujabb szavak, ez egyházi eszmék előtt én csak ismét azt a kérdést teszem, a mit mindjárt elől is feltettem, hogy vajon számot vetett-e ő mindazokkal a következményekkel, melyek hasonló állításokból folynak? Szívével, jó érzékével és eszével beszélt, a nélkül, hogy törödött volna logikai számítással. De ez forradalmat jelent a katholicismusban, hogyha az a gyakorlatba viszi át az ex-carmelita eszméit. Sőt többet. A katholicismus mind mint szellemi és erkölcsi eszme, mind mint gyakorlati vallás megszünik létezni. És nemcsak ez. Hyacinthe atya tényleg egy hierarchicuson szervezett egyházat akar pápával és püspökökkel. Hogyan nem veszi észre, hogy azzal a csekély tekintélylyel, melyet ő a mult és jövő

zsinatoknak enged, s a magyarázat ama szabadságával, melyet az egyéni lelkiismeretnek látszik adni mindarra nézve, mi a biblia tartalmát illeti: nehezen fogja a változhatlan alapot megtalálni, melyen azt a nagy épületet felemelje, a melyről álmodik. Ez tiszta csalódás az ő részéről. És ez azt mondatja velünk, hogy Hyacinthe atya eszméiben nincs összeillőség; sohase tudta levetkezni első neveltetését, a tekintélyen és formalitáson alapuló katholicismust, mely az emberi lelkiismeretet elneveli. Véghagyományában nagyon messze ment, messzébb, mint sok protestáns, s végül visszaesik az egyház római katholikus fogalmába. Ez sajnos, de kikerülhetetlen volt. Mindezek mellett is Loyson Hyacinthe müve rokonszenvet ébresztő.

— „Les oeuvres du Protestantisme francais au XIX-e siècle", a könyv, mely e czimet viseli a chigacoi világkiállítás alkalmából jelent meg. Már az 1878 és 1889-iki franczia világkiállításon is a franczia Protestantismus mutatott fel müveiből. Ez évben a protestans müvek részleges kiállításától eltekintve, a franczia protestantismus egészében akart Amerika előtt megjelenni és gyakorlati életéről áttekintést adni: igy jött létre az a kitünő mű, melynek czimét idéztem. És a mi annak értékét növeli, hogy a bizottmány, mely erre a czélra alakult, különféle irányú emberekből állott: lutheranusokból és reformatusokból, orthodoxokból és liberalisokból, nemzeti egyházbeliekből és independensekből. A protestantismus minden árnyalatának voltak ott képviselői. És mindenik kellő figyelembe részesült a munkának fontossága szerint. A franczia protestantismus oly gyakran nyujtotta a megoszlásnak és czivódásnak képét, hogy jól esett ez alkalommal látni, hogy egy szív és egy lélek, mikor arról van szó, hogy jótékony és áldott munkásságának bizonyitékait a külföld előtt mutassa bé. Az érdekes szövegen kivül a könyv illustratiókat is tartalmaz elsőrangu müvészeinktől. A szövegbe nyomott ábrákon kivül külön képek is vannak: id. és ifj. Coquerelé, Monodé, Pressenséé, Bersieré és Coligny emlékszobráé s különösen sikerültek az id. Coquerelnek Scheffer Ary festménye és az ifj. Coquerelnek Dumilatre szobormüve után készült képei. De mondjunk valamit a szövegről is. A kötetet a franczia prot. egyház rövid, de alaposan irt története nyitja meg a 16-ik száztól napjainkig. Hogy a multtal kezdi, ez azért van, hogy annálinkább lehessen érteni a jelen munkáját. Mikor az ember látja például, hogy mi volt a protestantismus állapota e százév kezdetén, a mikor Párisban csak egy egyházközség volt, meg kell hogy lepje az a munkásság és erély, mely a mostani kedvezőbb állapotot létrehozta. Kö-

vetkezőleg a bibliai társulatokról van értesités. Ez egészen természetes, hogy miután az üldözött protestantismust felmutatta, annak a könyvnek a történetéről szóljon, mely az üldözötteknek fentartója és vigasztalója volt. Nagyon rendszeresen van kimutatva a különböző biblia társaságok alakulása, melyek czélul a biblia terjesztését tüzték ki. Azután meg a missióról ir a könyv, melyet a protestánsok otthon és külföldön végeztek. Egy fejezetet a lelkész-nevelés ismertetésének szentel, felmutatva a theol. intézetek fejlődését. Azután a jótékonyság müveit ismerteti, az árva, a menedékházakat stb. A kötetet a prot. sajtóról adott ismertetés zárja bé. A protestans sajtó az utóbbi husz év alatt különösen nagy haladást tett. Jelenleg hatvan lap van a folyóiratokat is odaértve.

Csak nevek ezek, a miket ide irtam, de szükségesek voltak, hogy némi fogalmat adjak a franczia protestantismusnak a Chigacoi világkiállításon való bemutatásáról. A fényesen kiállított munkából együtt láthatja a külföld a franczia pretestánsok családját a haladás és erkölcsi emelkedés munkájában.

CHARRUAUD.

Berde Mózes.

Szül. 1815 † 1893. sept. 22.

Berde Mózes meghalt s a magyar müvelődésügy egén egy fényes név vonult fel fejedelmi fénynyel.

Berde Mózes több mint fél millióra menő vagyonát az unitárius vallásközönség iskoláinak hagyta végrendeletileg.

Bámulatos élet: a legegyszerübb a legnagyobbszerü vonásokkal.

A harminczas években egy férfiu szelleme világolt e hazarészben, mint a szabadság és nemzeti ujjászületés eszményképéé, ki a szabadságszeretetnek az Uj Világ fényénél gyujtott uj szövétneket. Azok között, a kiknek kebelében a szent tüz lángot fogott, és az ujjáalakulás nagy eszméi iránt fogékonyságot tanusitottak, volt az ifju Berde is, ki még szinről-szinre láthatta a nemzeti eléhaladás, szabadság és mivelődés emez ujkori apostolát. Egész életére ő gyakorolja a legmélyebb és legirányadóbb befolyást. Keresett ügyvéd lesz Kolozsvárt, de a mindennapi dolgok mellett, lelkét magasabb, államférfini gondolatok foglalkoztatják. Mikor kiüt a magyar szabadságharcz, kitünő honfitársa már nincs többé, régen poraiban nyugoszik; de a kit Erdély köznemességéből eléhiv a haza, hogy szónoklataival a székely népet honvédelmi csatákra buzditsa, hogy mesés, csodás ellenállást szervezzen: az, a kit a magyar történelem ugy irt bé arany betükkel lapjaira: *Berde Mózes, Háromszék kormánybiztosa.*

Farkas Sándor a szabadság könyvével járult Széchenyi

nemzetalkotó nagy munkájához, Berde a hős Gábor Áronnal, Háromszék dicső önvédelmi harczával a Kossuth által vezetett magyar szabadságharczhoz.

Az ötvenes években osztozik a mártyromságban, melyet a haza jobbjai külföldi, idegen börtönökben szenvednek.

Az alkotmány helyreállitásakor, mint követ szerez a magyar országgyülésen főképpen a székelység iránt uj, elévülhetlen érdemeket. Azután nehány évi osztálytanácsosság után a csendes magánéletbe tér vissza.

Egyszerüen él, a mily egyszerüen csak egy polgárnak élni lehet és minden gondja a már a forradalom előtt szép öszszegre emelkedett vagyonának és a szülőitől nyert örökségnek gyarapitása. Barátaival sejtetni engedte, hogy életmunkásságának anyagi eredményével is meszszemenő czélok lesznek öszszekötve. És im ez ma nemzedékeket boldogitó s reánk nézve minden értelemben fölemelő tény, valóság.

Bámulatos élet! Magasra emelkedve, széles látkört, nagy miveltséget szerezve, egyetemes, átalános emberi eszméktől vezéreltetve, de lelkesedésével mindig azt a földet ölelve át, a mely őt egy szerencsés pillanatban magasabb rendü érdekek szolgálatára szülte, és mindezek mellett abban az egyszerüségben mindig megmaradva, ez erényt mindig megtartva, a melylyel kiindult szerényen e dicsően megfutott életpálya!

Bámulatos élet!... Szabadságszeretete szülte a nagy érzelmeket, egyszerüsége a nagy, óriás vagyont.

Neve örök betükkel fog fényleni. Bethlen Gábor, a nagy erdélyi fejedelem óta, e hazarészben senki nem hozott nagyobb adományt a nemzeti müvelődés oltárára.

Péterfi Dénes.

Berde Mózes végrendelete.

Itt közöljük a nagy alapító végrendeletét:

„Végrendelet.

Korom int: hogy rendezzem házamat, ügyeimet, testemnek és lelkemnek ép és egészséges állapotjában.

Halálom esetére mai napig tett szóbeli vagy írásban tett minden végrendeleteimet, intézkedéseimet ezennel megsemmisítem.

Törvényes egyenes örököseim nem lévén, kiknek köteles részszel tartoznám, lelkemben azon kérdés merűlt fel: kinek javára és érdekében rendelkezzem, véres verejtékkel szerzett vagyonomat kinek hagyományozzam? és lelkem esmerete felelete ime: szenteljem a közjóra, de tekintettel rokonaimra is.

Ime az irány, melyet lelkem esmerete megjelőlt:

Tehát valamelyik testületnek, melynek élete biztos, a közjóra fennállása hasznos, vagyonkezelése megbízható, és hasonló intézetek között leginkább van szüksége segélyre, hagyományozom ezen végrendeletemben minden ingó és ingatlan vagyonomat jogaimmal együtt.

Ilyen testület a Magyar Unitárius vallás-közönség (Status Unitarius), melynek nyomasztó szükségei segélyért kiáltanak, midőn más és a többi egyházfelekezetek, részint királyi, részint gazdag magánadományozások által és az unitáriusoktól jogtalanúl és erőszakkal elvett alapítványokkal, oskolákkal oly gazdagok, hogy segélyre épen nem szorulnak.

A méltányosság, az osztó igazság és lelkiismeretem parancsát követem tehát, midőn ezennel végrendelem a magyar unitárius vallásközönséget egyetemes, általános örökösömnek (Universalis Haeres) minden ingó és ingatlan javaimban és jogaimban kivétel nélkül, de az alább látható és általa szorosan megtartandó feltételek és szabályzatok megtartása mellett:

1. §. Halálom után leltározza azonnal minden javaimat, rendezi, gyümölcsöztetését útnak indítja és örökre külön számadás mellett nevemen kezeli.

2. §. Az évenként befolyandó jószág- és kamatjövedelmekből há-

rom év alatt pontosan kifizetendi a következendő hagyományaimat a nevezett hagyományosoknak:

a) Berde István, Andor, Gábor és Juliska testvéreknek, az én keresztgyermekeimnek egyenlő arányban osztandólag két ezer forint.

b) A laborfalvi unitária Ecclésiának tornya, temploma javítására egy ezer forintot.

c) a kolozsvári unitária Ecclésiának négy ezer forintot.

d) a kolozsvári Valéria árvaháznak kétszáz frtot.

e) Kolozsvárott állítandó vakok intézete alapjára, a város kezére adandó öt ezer frtot.

f) Márkos Ferencznek egy ezer frtot o. é.

g) Toroczkói unitária Ecclésiának, illetőleg oskolájának a székely-fiuk taneszközei megszerzésére 300 frtot.

h) Korpádi, Buni gazdasági cselédeimnek családonként egy-egy darab csász. aranyat.

a) *b)* *c)* *d)* *e)* *g)* alatt nevezett hagyományok árvai szabályzat szerint kezelendők vagy ingatlanokban fektetendők;

a tőke el nem költhető;

a kamatok $^1/_4$ része tőkésitendő, $^3/_4$-de elkölthető a nevezett czélra:

Berde Mózsa alapitványa név alatt kezelendők.

3. §. Az írt legatumok kifizetése és az írt feltételekhez képest elrendezése után:

a) a keresztúri Unitarium Gymnasium részére tőkepénzeimből külön kiszakit egyszázezer frtot o. é., melyből a nevezett oskola a kamatok $^1/_5$-ét tőkenevelésre fordítja, $^4/_5$-ből a tanárok fizetését fedezi, ha mi fenmarad: az oskola könyvtárát gyarapítja és egyéb szükségeit fedezi;

b) Kolozsvári unitárius főiskolánk részére egyszázezer forintot szintén kiszakaszt s ebből ötvenezer forintot ezen oskolánk teljes és czélszerű kiépítésére fordít, de óhajtanám, hogy az egykori, most a Collegiumhoz foglalt tanári lakás tartassék fenn bérháznak a jövedelem megnyerése végett, és az új építkezés történjék az udvarban, vagy a telek hátulsó részében, a végén: 50000 forint $^4/_5$-de kamatjaiból állíttassék három tanári szék, $^1/_5$ tőkésíttessék hasonló czélra.

4. §. Fentebb tett intézkedéseim teljesítése után fennmaradandó értékpapirjaim és tőkepénzeim kamatjai $^2/_5$-de tőkésítendő, $^3/_5$-de elkölthető évenként az alább látható czélokra, és pedig:

a) Berde Áron kedves öcsémnek haláláig fizet évenként 500 frt ötszáz forintot o. é.

b) Ötszáz forintos alapítványt teszek évenként, az oskolai év végével kifizetendőt, kolozsvári főiskolánk azon rendes tanárának, a ki

leczke óráját teljesen, minden percz levonása nélkül kitölti, egy órát sem mullaszt el, órája alatt csak tantárgyával foglalkozik s jó sikerrel tanított; ezen alapítvány fel nem osztható: czélom evel az, hogy szorgalomra serkentsem a tanár urakat s jutalmaztassék a szorgalom és lelkiismeretes működés.

c) Szegényebb és új alakuló Ecclésiáinknak feloszt évenkint 1000 frt egy ezer frtot o. é.

d) Ecclésiáink egyházi tanítói jutalmazására, kik tantárgyaik mellett a méhészetet és gyümölcsészetet is tanítják jó sükerrel, kioszt egy ezer frtot o. é. évenként.

A felül maradandó kamatokból rendelkezhetik, mely nevezetes öszszeget teszen évenként, de tekintettel ezen végrendeletem elveire és szellemére, oskoláink, egyházaink javítására, emelésére, minden luxuriosus építkezések kizárásával.

e) Évenként Kolozsvártt tartandó főtanácsi gyűléseink alkalmával adandó egy közebédre hagyok 300, háromszáz frtot o. é.

f) A 2. §. alatt megnevezett legatumok kifizetése után az 1. §. értelmében befolyandó jövedelmekből egy tőke alapíttassék, melynek évenkénti jövedelme a hagyatékomat kezelendő biztosok jutalmazására fordítandó.

5. §. Házi butoraimat, köntösseimet, fehér- és ágyneműimet, pecsétnyomóimat, fegyvereimet örökli Berde Béla; wertheim cassámat és tölgyfa íróasztalomat a vallásközönség, melyek a tanács-terembe helyezendők.

6. §. Kolozsváratt a Széchenyi-téren fekvő 20. h.-szám alatti telkemet a rajta fekvő épitményekkel azon feltétel alatt hagyom a vallásközönségnek, hogy ennek jövedelméből kifizetvén minden adókat és költségeket, melyek a házzal kapcsolatban vannak, a fennmaradandó jövedelem $^{1}/_{5}$-dét tőkésíti évenként, $^{2}/_{5}$-öd részéből a telek kiépítésére tőkét gyűjt, $^{2}/_{5}$-öd részét a Berde családból származó és oskoláinkban tanuló ifiaknak ösztöndíjba kiosztja.

7. §. Kolozsmegyében Korpádon és határaiban fekvő ingatlan birtokaimat minden jogaimmal örökli Berde Béla és az Unitárius vallásközönség a következendő szabályzattal:

Berde Béla kedves öcsém és m i n d e n k o r az ő törvényes fiú örökössei közűl a legidősebb fiú bírja, használja és élvezze jövedelmeit f e l o s z t a t l a n ú l, felosztani, megterhelni adósságokkal, vagy megcsonkítani, részben vagy egészben eladni szabad nem lészen, ellenkezőleg azt conserválja, szépíti, javítja és kihalásuk után teljesen teher-

mentesen a rajta találtatandó építményekkel át száll a vallás-közönségre. melynek évenként fizetnek egy darab cs. aranyat jogai elismerése czímén.

8. §. Kis-Küküllőmegyében N.-Bunon és ennek határában fekvő birtokaimat minden jogaimmal. az ezekben találtató építményekkel. minden ingó javakkal. terményekkel örökli a Vallásközönség. és ennek jövedelmeiből ezennel kenyér. illetőleg czipó alapítványt teszek. és pedig:

Kolozsvári főoskolánkban 100. száz. Tordai oskolánkban 50. ötven. Sz.-Kereszturi oskolánkban 50. ötven. összesen 200. kétszáz jó erkölcsü. igazán szegény. jó tanuló. a törvényeket tisztelő. unitárius tanuló részére úgy, hogy minden tanuló kapjon naponként három jó. egészséges tápláló kenyeret vagy czipót: ilyen czipót egy 16 kupás erdélyi vékából szokás sütni 60 darabot. egy hóra kell tehát 1½ véka. 10 hóra. tehát egy oskolai évre 15 erdélyi 16 kupás véka búza: az összes évi szükséglet 3000 véka.

A laborfalvi Berde, Márkos és más tanulóknak is kikötöm az elsőbbségi jogosultságot a czipó-alapítványra. szülőföldem iránti szeretetből.

9. §. Tőkepénzeim és ingatlan birtokaim gondos és hasznos kezelése iránt megvagyok győződve. esmervén vallásközönségünk lelkiismeretes kezelési rendszerét és szokását. mégis, miután korunkban a kapzsiság és korruptio annyira terjed. nem tudom eléggé kérni az illetőket, hogy ezen czélokra tett. sok fáradsággal. áldozattal szerzett hagyományomat épségben őrizze meg. mire egyébiránt felelősséggel is köteles: felhivom egyszersmind az ország közoktatási miniszterét. illetőleg kormányát is, méltóztassék kegyes figyelmével kisérni ezen hagyaték kezelését és a végrendelet végrehajtására felügyelni. szükség esetében az illetékes hatóságot reá szorítani. Ezen avatkozás azt hiszem autonomiánknak nem árthat.

10. §. Czélom volt. az ma is. hogy tőkepénzeimet. értékpapirjaimat ingatlanokba fektessem de nem sikerült. erre hivom fel a vallásközönséget is, méltóztassék adandó alkalommal egy czélszerű. jövedelmes fekvő birtokba befektetni. s ez esetben csak. Buni birtokom is eladható, hogy minden vagyonom egy testben legyen. Kolozsvári házam és Korpádi birtokom kivételével.

A tőkepénzek és papirok nagy óvatossággal kezeltessenek.

Ha ingatlan birtok vásároltatnék. a tőkepénzek. papirok, sőt a Buni jószág árával is. a vásárlandó birtokon a befektetett értékek alapitványai rajta feküsznek, illetőleg hordozni fogja.

11. §. Azokat. kik ezen végrendeletemet bármily okból megtá-

madnák perrel, vagy bármily okból másképp, ezennel kizárom minden vagyonomból.

12. §. Ezen végrendeletem pontos végrehajtására és tömegem további kezelésére felkérem, illetőleg megbízom az Augustinovich alapítvány az időszerinti kezelő biztossait, a kik főgondnokunk és püspökünk mellé az egyházi főtanács által elválasztandó három gyakorlati ismeretekkel bíró urak felügyelete és rendelkezése szerint és felügyelete mellett teljes felelősséggel járnak el, s eljárásukról leszámolnak az Egyházi fő, illetőleg képviselő Tanácsnak.

13. §. Temetésem, mint életem volt, legyen egyszerű, koszorúk és czifraság nélkül reggeli órában, egész csendességben, nem kriptában, hanem hideg földben, síromat fedje egy nagy kőkoporsó hazai anyagból, a lehetőleg legkeményebből, ha halálom Bunon lesz, a gyümölcsösömben, egy nagy, egyedül álló nagy szép tölgyfa alá, ha Kolozsvártt — a köztemetőben.

Aláírásom előtt megjegyzem, hogy jelen végrendeletem 3-ik oldalon alsó 10-ik sorában írt *e*. betü, valamint a 4 oldal felső 16. sorában ezen szó: áldozattal, általam helyesbittettek.

Hogy ezen két ívre terjedő saját pecsétemmel lepecsételt, sajátkezűleg írt és sajátkezüleg általam aláírt végrendelet az én végakaratomat tartalmazza, az erre felkért és együttesen jelenlévő végrendeleti tanuk előtt aláírásommal igazolom.

Kelt Kolozsvártt, 1888. september 10-ik napján.

Berde Mózsa, s. k.

Alólírott Tamássy János és Szász Ádám, mint az általunk személyesen ismert kolozsvári lakós Berde Mózes úr által felkért és együtt jelenlévő végrendeleti tanuk, igaz hitünk szerint bizonyítjuk, hogy nevezett Berde Mózes úr, a mi együttes jelenlétünkben közös magyar anyanyelvünkön, ép észszel kijelentette, miként fennebbi két ívre terjedő és lepecsételt okíratot ő sajátkezüleg írta teljtartalmulag és az, az ő végrendeletét tartalmazza, egyúttal igazoljuk, hogy végrendelkező Berde Mózes úr fennebbi végrendeletét a mi együttes jelenlétünkben sajátkezüleg aláírta.

Miről a sajátkezünk aláírásával adjuk ezen bizonyitványunkat.

Kolozsvártt, september 10. 1888.

Tamássy János, s. k.
Szász Ádám, s. k.
mint felkért végrendeleti tanuk.

Hitelesités 1 frt.
Jkv. felv. 25 kr.
Bélyeg 1 frt.

1 frt.

Általam a mai napon 569 888. ügy szám alatt felvett jegyzőkönyv alapján bizonyítom, hogy az általam személyesen ismert Berde Mózes úr mint végrendelkező, továbbá Tamássy János és Szász Ádám urak, mint végrendeleti tanuk, mindnyájan birtokosok. kolozsvári lakósok, ezen okmányon lévő aláírásaikat előttem, általuk sajátkezüleg aláírtnak elismerték.

Kolozsvártt. 1888. Ezernyolczszáznyolczvannyolcz évi september 10. tizedik napján.

(P. H.) A kir. közjegyzői kamara 106/86. számu rendelvénye alapján Schilling Rudolf közjegyző helyett:

Dr. Árkossy Gyula, s. k.

8925—893.

Ezen végrendelet a mai napon jelen szám alatt felvett jkönyv alapján kihirdettetett. A királyi törvényszék. Kolozsvártt, 1893. sept. 28.

(P. H.) *Szász Béla*, s. k.
kir. ítélőtábla biró.

Gyöngymondatok.

(Ujkori iróktól.)

Dicsőség.

Ingatag dicsőséget szomjazni, vagy kincset selyem zacskókba tömni: ezeknek csak bolond és halál örvendhetnek. *Shakespere.*

Dicsőség a szemet elvakitó semmi. *Petőfi.*

Mi a dicsőség? tündöklő szivárvány, a napnak könnyekben megtört sugara. *Petőfi.*

Mint habgyűrüzés, olyan a dicsőség, szüntelen terjed és halad, mig szélesülve semmiségbe vesz. *Shakespere.*

Féregdicsőség, a miben ragyogsz: álom csupán, mit életnek nevezsz: ma élsz és holnap eltünsz, és senki sem szól rólad, hogy ki voltál. *Jokai.*

Amely király szereti a dicsőséget, szereti a közjót. *Voltaire.*

Hová lennének el az erényes és dicséretes tények, ha a dicsőséget különösen nem szeretnők. *II-ik Fridrik.*

A dicsőség egyedüli jutalma a szép tényeknek, minden más hasznok elmúlnak, vagy épen keserüséggel vegyülnek: a dicsőség megmarad, mikor tisztán áll. *Voltaire.*

Mentől nagyobb az akadály, annál nagyobb a dicsőség. *Molière.*

A dicsőség léptei, mint a gyönyörei csak a sírba vezetnek. *Chateaubriand.*

A dicsvágy minden államban nő, vagy fogy a szabadsággal; a szolgai állapottal pedig épen nem szokott társulni. *Montesquieu.*

Mikor az ember a dicsőséggel hal meg, akkor nem hal meg. *Richer.*

Ha nagy neved keletkezett, ne törpitsd el kevélységgel; ne csald, ne ámitsd, hosszasan a közfigyelmet. *Petrárka.*

A dicsőségszeretet legkésőbben költözik ki szivünkből, de azt a hiusággal nem kell összetéveszteni. A hiuság másoktól várja a helyeslést; a valódi dicsőség titkos tanuja pedig a lelkiismeret. *Lambert őrgrófné.*

A kik dicsőségre, nagy tisztességre vágynak, gyakran hiányzik befaló kenyerök. *Marmontel.*

A mely sziv magát a dicsőség óhajtására adja, csupán magával tanácskozik s magának hiszen; s bár nagyok tényei, elpirulhatna, ha saját erénye nem sarkalná. *Corneille Tamás.*

Divat.

A múlt, mint ószerü rozsdás pánczél, kiesvén a divatból, csak gunytárgyá leszen. *Shakespere.*

A divat csak divat, elkopik, elszakad; majd az, melyik most nem tetszik, szintén elkopik, elszakad; jön helyette talán furcsább, talán nem is olyan, a milyet kivánunk, de mindenesetre uj. A politikai divatok is csak olyanok, mint más divat: mig fényes mig új, az egész publikum hordja; mikor kopik leveti, zsibvásárra viszi; egy-két elkésett ember hordja még, meg is bámulják érte nagyon, — aztán az is csak leteszi, mikor látja, hogy magára maradt. *Jókai.*

A divat egészen a bünökig hatol. *Voltaire.*

A divatnak annyiban kell eleget tenni, mint egy unalmas szolgálatnak, s csak a meg nem tagadhatót adni meg neki. *Lambert őrgrófné.*

Dőzsölés.

A dőzsölés hosszu böjtöt hoz. *Shakespere.*

A dőzsölés, poharazás tönkre tesz. *Shakespere.*

Éberség.

Ugató eb többet ér az alvó oroszlánnál. *Amerikai példabeszéd.*

Ég. Égalj.

Az elérhetlen, párositva a megmagyarázhatlannal: ez az ég. *Hugo Victor.*

Az ég nem a csillagoknál kezdődik, hanem a fűszálak hegyénél (sőt a föld szinénél): a fejünk mindenütt az égben jár (sőt benne vagyunk mindenestől!) *Jókai.*

Az égalj-szűlte lágyság soha sem szilárdúl meg, de a szilárdság elpuhul. *Voltaire.*

A szellem finomul az égaljjal. *Schiller.*

Az ember elvadul a vad zord égalj alatt, nevet a barátságos légben és rokonérzetre kel a tisztult légkörben. *Schiller.*

Ha az égboltozat előttünk mindig elleplezve volna, ha azon látvány, melyet nyújt nekünk egy rendezőtől függene; az első nézőpáholynak rendkivüli ára volna. *Maistre gróf.*

Egészség.

Az egészség mindig ama szilárd és valódi vagyon, mely által mindent tehetünk. *Sevigné asszony.*

Könnyü az orvostan rovására beszélni mindaddig, mig az ember egészséges. *Moliére.*

A test szilárd egészségével szemben harczol a vénség a betegség ezereivel felvegyverkezve; bámulatosan ide hatnak a gyönyörélvezetek rokonjellemü küzdelemmel. Számitatlan a testi jó állapotban gyönyörködés, annyival inkább, mert annak birtokossa nem szokta kimélni, sőt rontására gyakran idéz elő különféle betegségeket. *Petrárka.*

A gyenge egészség hatós ösztöne a mérsékletnek; visszariasztja a bujálkodást, s a szerénység tanító mestere. *Petrárka.*

Egyenlőség.

Keveset tesz, hogy az egyiket igy nevezik: „ő magassága“, — a mást: „ő szentsége“; hanem az a kemény dolog, hogy egyiknek szolgálni kell a mást. Szerencsétlen földgömbünkön lehetetlen, hogy a társaságban élő emberek két osztályt ne képezzenek: a gazdagokét, mely parancsoljon, — és a szegényekét, mely szolgáljon: és a kettő feloszlik, még ezer osztályra, s ezen ezernek is mindannyi külön árnyalatai vannak. *Voltaire.*

Bármit tegyünk is, az egyenlőség mindig hiányos lesz: ha egy napig létezhetne, már a más nap eseményei azt megváltoztatnák. Az egyenlőség megállapitása szörnyeszme: többre menni itt nem lehet, mint kevesbiteni az egyenlőtlenséget. *Bentham.*

Egyenlőségünk abban áll, ha a boldogságra egyenlően vagyunk jogositva. *Voltaire.*

Az egyenlőség a vallásba befoglalt fogalom: s oly időben, mikor az ember nem ismer más vezért és szabályt, mint a vallásérzelmet, az az egyenlőség, mely neki más időben jognak látszik, ekkor előtte mint kötelesség tünik fel. *Constant Béniám.*

Gyüjtötte: Kiss Mihály.

Irodalmi Értesitő.

Gróf Kuun Géza munkája. A kitünő tudós iró, kinek neve olvasóink előtt a folyóiratunkban megjelent számos nagyértékü czikkéből, s főleg az *imáról* irt, páratlanul álló tanulmányából ismeretes, egy nagy müvet adott közre „*Relationum Hungarorum cum oriente Gentibusque orientalis originis historia antiquissima*“ czim alatt. A müből most az első kötet jelent meg, de nemsokára követni fogja a második. Az első kötet fejezetei: „I. De Hungaris in regione Altaica degentibus. II. Quomodo Asia in Hungarorum chronicis describatur, brevarium. III. De Hungaris in Jugria, mox in Baskiria habitantibus. IV. De Alania. V. De Hungaris in Alania residuis. VI. De Lebedia. VII. De septem generationibus Hungarorum. VIII. De veterum Hungarorum moribus et institutis ad sacra et ad res militares pertinentibus. IX. De Atelkuzu. X. De electione primi ducis Hungarorum in Atelkuzu.“ A mint ezekből látszik is, szerző a latint választotta szövegnyelvül, hogy a külföld tudósai is olvashassák. Sok évi fáradságos munkának eredménye és egyszersmind roppant tudásnak bizonysága e könyv, mely a magyarok legrégibb történeteit és viszonyait oly alapossággal tárgyalja, hogy a szaktudósok részéről bizonyára a legelismerőbb méltánylatot fogja kivivni. A munkához két index van csatolva, a mi a használatát fogja megkönnyiteni. A munkát a „Közmüvelődés Irod. és Műnyomdai Részvénytársaság“ adta ki Kolozsvárt. Az iskolai és szaktanári könyvtárakból e munka nem hiányozhatik. Ára 5 frt.

Pál apostol élete és levelei czimen *dr. Masznyik Endre* pozsonyi theol. tanár nagyobb munkát ad ki. Felhivjuk rá a figyelmet. Dr. Masznyik könyve az eddig megjelent mutatványokból itélve jeles munka lesz. Ára füzetenként 35 kr; az egész 3 frt.

Őrálló czim alatt *dr. Bartha Béla* sárospataki jogtanár, *Csengey Gusztáv* főmunkatárs közremüködése mellett szabadelvü demokratikus politikai lapot indit. Az előfizetésre felhivásból közöljük a következőket tájékoztatásul:

„Az a roppant nemzetközi hatalom, melyet ultramontánizmusnak nevezünk s mely minden modern szabadságnak és haladásnak ellensége s ellensége a szabadon fejlődő nemzeti államoknak is, hazánkban is mind erősebb harczot kezd a lelkiismereti szabadság, a politikai egyenlőség, fölvilágosult közoktatás, állami önállóság s függetlenség, a nemzeti erősbödés ellen épugy,

mint a többi vallásfelekezetek, különösen a protestantizmus ellen, mely szülte s nagyra nevelte a demokratikus szabadságot.

E nagy hatalmu, roppant vagyonu ellenséggel szemben, mely az emberi lélek legerősebb szenvedélyére, a vallási fanatizmusra s hazánkban még a jelen alkotmányos viszonyokkal elégedetlen politikai reactióra, sőt mint a legujabb események mutatják, a nemzetiségi széthuzásra is támaszkodik, a megtámadottaknak: a szabadelvü demokratizmusnak s a protestantizmusnak szövetkezniök kell, mert diadalt csakis egyesitett erővel arathatnak az egyesült ellenségek ellen.

Az „Őrálló", minden vallási elfogultságtól, vagy szükkeblü felekezetieskedéstől menten, épen e kettő testvéri szövetségét, nyilt, őszinte, becsületes, minden önző érdektől ment védelmezését tüzte ki „feladatául". Az uj lap számit a protestánsok mellett a felvilágosodott katholikusokra és a szabadelvüség minden barátjára.

Az „Őrálló" 1894. január 1-től hetenkint kétszer, legalább egy-egy ivnyi terjedelemben fog megjelenni.

Előfizetési ára egész évre 6 frt, félévre 3 frt, negyedévre 1 frt 50 kr, két hóra 1 frt, egy hóra 50 kr.

Az „Őrálló"-ra szóló előfizetési pénzek 1893. december hó 1-ig a szerkesztő s laptulajdonos, dr. Bartha Béla nevére Sárospatakra küldendők.

„*Egyházpolitikai s egyházjogi dolgozatok*" czim alatt csakugyan *dr. Bartha Bélától* egy könyv jelenik meg, melybe a most folyamatban levő egyházpolitikai küzdelemre vonatkozó, vagy azzal összefüggésben levő czikkeit s tanulmányait gyüjtötte össze.

A kötet terjedelme 12—14 nyomtatott iv leend. Előfizetési ára 1 frt 20 kr. Az előfizetési pénz ez évi december hó 1-ig küldendő be. A mü 1894. január közepén jelenik meg. Ajánljuk.

Különfélék.

Jókai Mór jubileuma. A nemzet koszorus irójának ötven éves irói müködésére nemsokára örömünnepet ül. Benső és őszinte öröm leend az, melyet a szivek átéreznek, valódi rokonszenv és szeretet, a melylyel a ragyogó tollu regényirót a nemzet fiai és leányai ünnepelni fogják. Az ünnep alkalmából százezer forintot akarnak Jókai részére a müveiből rendezendő diszkiadás által összehozni. Méltó az iróhoz és a nemzethez. Igy ünnepelte Anglia is az ő Dickensét. — A legélénkebb rokonszenvvel és csodáló tisztelettel csatlakozunk mi is annak ünnepléséhez, ki annyi szép regénye közt, megirta oly nagyszerüen az „*Egy az Isten*"-t is, és a ki amaz eszményiség által, mely müveit átlengi, a hitnek is fölkent apostola.

A háromszéki kör uj felügyelő gondnoka. A háromszéki kör uj felügyelő gondnokot választott *Sepsi-szent-iványi Szentiványi Miklós*, megyei főjegyző személyében. Érdemes atyja is e tisztet viselte sok éven keresztül. A Szentiványi család ama hasznos szolgálatok mellett, melyeket más téren tett, mindig előljárt egyházi erényekben is. A kör alig választhatott volna odavalóbb férfiut, nemcsak azért, mert hagyományos választást tett, hanem mert az ujabban választott felügyelő gondnokot értelmi jeles tulajdonai, s kiváló müveltsége különösön alkalmassá teszik e tiszt betöltésére. Éppen ezért a legmelegebben üdvözöljük a háromszéki kör választását és megválasztottját.

Az erdélyrészi ág. hitvallásuak egyházkerülete a Teutsch halálával megüresedett püspöki székbe sept. 20-án *Müller Frigyes*, nagyszebeni lelkészt választotta meg. Müller Segesvárt született 1828-ban s tanult itthon s a lipcsei és berlini egyetemen. Az erdélyi ágostaiak rendszere szerint elébb tanár volt — Segesvárt s azután lett lelkész. 1875-ben választották nagyszebeni lelkészszé, mely állásából most a közbizalom a püspöki székbe emelte. Az érintkezésnek kevés pontja van az erdélyi ág. hitvallásu egyház és az unitárius között. De hisszük, hogy bárminő érintkezésben az uj püspök követni fogja elődjét abban a testvéries magatartásban, melyet az minden alkalommal tanusitott.

Enyedi György ismeretlen munkája. Mult hónapban a tordai gym-

nasium könyvtárában egy vaskos 8r. nagyságu gondosan bekötött XVII. sz.-beli kódex került kezembe a következő czimmel:

„Heliodori Aethiopicae historiae libri decem, nunc primum in Latinam linguam conversi interprete *Georgio Eniedino* Transsilvano R(ectore) S(cholae) C(laudiopolitanae) Clarissimo etc. Anno Domini 1592.“

A czimlap után „Epistola Dedicatoria“ áll, mely Kolozsvárt, 1592. május 1-én kelt s Báthory Zsigmond fejedelemhez szól. Azután „Ad Lectorem“, az olvasóhoz intézi szavait Enyedi, elmondva, mennyire csodálkozott ő mindig azon, hogy a magyarok a görög nyelvvel s a görög irók közül épen Heliodorussal mily keveset törődnek. Ez ékesszóló iró müve többek közt francziára is le van forditva; ő latinra forditja most, hogy honfitársai annál könnyebben megkedveljék. Azután részletesen felsorolja, mely irók mit irtak Heliodorusról s ezután prózában az „Aethiopica historia“ tiz énekét adja, melyeket a görög eredetiből forditott latinra.

Sok tekintetben nevezetes e mű, melyről nem bizonyos, kinyomtatta-e Enyedi, vagy csak kéziratban terjedett el. A XVII sz.-ban „Új életre hozatott Cariclia“ cz. alatt Gyöngyössi István Heliodorus e művét versekbe foglalta „holmi régi versek rongyaiból.“ Máig sem tudja irodalmunk, ki volt első magyar forditója. Vajon nem Enyedi lappang az ismeretlen költő homályában, ki Heliodorussal foglalkozva kedvet kapott „Gismunda“ után e másik regényes elbeszélést is magyar versekbe önteni? . . . Mindenesetre érdekes véletlen, hogy Zrinyi Miklós hires könyvtárában e kézirati verses mű egy példánya épen ugy megvolt, mint Enyedi szentháromság-ostromló theologiai művének Báthory Zsigmondtól tüzre itélt első latin kiadása.

A tordai könyvtár nevezetes kéziratát Némai János és Némai István másolták le 1643—1647. között. 1765-ben Bartók János kis-sárosi pap tulajdona volt 1826. sept. 16-án ajándékozta Gálffy József tordai birtokos, a tordai unitár. egyház és iskola jó emlékü patronusa a gymnasium könyvtárának. Tudtunkkal Enyedinek mindeddig ismeretlen maradt művéből az idő csupán csak ez egyetlen egy kézirati példányt kimélte meg.

K—ó.

Aranykönyv.

ADAKOZÁSOK A SZ.-UDVARHELYT ÉPITENDŐ TEMPLOMRA.

XI. közlemény.

109. Id. László Ferencz Gyepesről 2-sodszor . .	75 frt	— kr.
Az előbbi hözlemények összege	2933 „	20 kr.
Együtt	3008 frt	20 kr.

A Ker. Magvető ez évi 4-dik füzetében megjelent Aranykönyvben, a X-ik közlemény 108. sorszáma alatt tévesen van H.-szt.-mártoni ekklézsia H.-szt.-páli ekklézsia helyett; mert az ott jegyzett adományok a h.-szt.-páli ekklézsia tagjainak adománya; valamint ugyan e közleményben alulról második sorban Benedek Dénes helyett Bencze Dénes olvasandó.

Kolozsvárt, 1893. okt. 24.

Ferencz József,
unitárius püspök.

BETHLEN-SZENTMIKLÓSI ADAKOZÁS.

Megnyugtatásul a jelenre, buzditásul a jövőre!

Bethlen-Szt.-Miklóson a leégett papiház ujraépitése költségeinek fedezésére eddigelé a következő névszerinti kegyes adakozások történtek:

Dr. Müller Frigyes főtisztelendő ur által a n.-szebeni ev. luth. presbyterum nevében 10 frt. Ekklézsiánkban: Csiszér István 8 frt, Gombocz Márton 10 frt, ifj. Vincze György 3 frt, Vincze Miklós 10 frt, id. Vincze György 10 frt, Gáspár Márton 5 frt, Udvar Miklós 5 frt, Érsek Lőrincz 3 frt, Érsek István (Lidi) 5 frt, Gombocz Márton (kakas) 3 frt, Udvar Károly 5 frt, Érsek József 3 frt, Módi Ferencz 3 frt, Érsek Pál 15 frt, Módi János (mészáros) 16 frt, Gombocz István 2 frt 50 kr., Érsek János 10 frt, id. Molnár András 9 frt, Módi János (Márton) 5 frt, Érsek Mihály 3 frt, Filep István 2 frt 50 kr., Érsek András 3 frt, Vincze István 5 frt, Érsek György 5 frt, Derzsi Mózes 3 frt, Udvar Pál 10 frt, ifj. Módi János (Márton) 3 frt, Érsek Gábor 15 frt, özv. Udvar Istvánné 6 frt 60 kr., id. Udvar János 10 frt, Érsek Ferencz (Ferenczi) 5 frt, Udvar István (Basa) 5 frt, Udvar István (Burda) 3 frt, Venter György 8 frt, Udvar Gábor 8 frt, Érsek Isván (Samu) 1 frt, Kocsis Ferencz 5 frt, id. Vincze János 5 frt, Udvar József (János) 10 frt, Mátyás János 5 frt, Gombocz József 5 frt, Módi Márton 5 frt, Érsek Miklós (Ferencz) 5 frt, Udvar Imre (Basa) 10 frt, Miklós József 15 frt, Udvar József (Gábor) 9 frt, Fenyédi János 1 frt 50 kr., Érsek Miklós (Varga) 15 frt, Érsek Ferencz id. 9 frt, Miklós Mihályné 1 frt 50 kr., Udvar János ifj. 3 frt, Csenteri Mihályné 1 frt 50 kr., Gombocz Miklósné 5 frt. Udvar Márton 10 frt, Udvar István 2 frt, ifj. Vincze János 3 frt, Udvar József (Laczko) 3 frt, Érsek Ferencz (Samu) 1 frt 20 kr. és Máté Lajos 10 frt. Összesen = 392 frt 30 kr.

Az egyedül imádandó Isten áldása nyugodjék meg most és örökké a kegyes adakozó egyeseken és családokon!

Bethlen-Szt.-Miklóson, 1893. október 1-én.

Máté Lajos,
helybeli unitár. pap.